

1982 Anayasası Kapsamında Çevre Hakkının Karşılaştırmalı Kısa Bir Tahlili

A Comparative Brief Analysis of the Right to Environment within the scope of 1982 Constitution

Ümit GÜVEYİ*

Öz

Çevresel sorunların üzücü bir şekilde hissedildiği günümüzde, bilimin neredeyse her alanında çevre ile ilgili çalışmalara rastlamak mümkün hale gelmiştir. Bu durum, hukuk bakımından da geçerlidir. Güncel bir sorun olan çevrenin korunması diğer tüm bilim alanlarını ilgilendirdiği ölçüde hukuk bilimini de ilgilendirmektedir. Geline aşamada genel olarak kabul edildiği üzere, çevre sorunları sadece sınırlı bir kesime değil tüm insanlara ve hatta gelecek kuşaklara dahi sirayet eden son derece kritik bir meseledir. Bu kritik konuda hukuk biliminden beklenen en basit ve makul çıktı ise özetle, çevrenin korunmasına fayda sağlayabilecek bir dizi hukuk kuralıdır. Normlar piramidinin en üstünde yer alan kuralları içeriğinde barındıran anayasa ise bu sonuca ulaşılabilmesi adına öncü ve önemli bir role sahip bulunmaktadır. Bu kısa çalışma kapsamında, anayasaların çevrenin korunması bakımından taşıdığı önem ve çevrenin korunması hedefinde izlenmesi gereken anayasal yöntem üzerinde durulmaktadır. Bu meyanda 1982 Anayasası kapsamında çevre hakkının durumu, elden geldiği ölçüde karşılaştırmalı olarak değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çevrenin korunması, çevreci anayasacılık, çevre hakkı, sağlıklı bir çevre hakkı.

Abstract

Nowadays environmental problems are sadly felt and it is possible to come across with environmental studies in almost every field of science. This is also same for legal science. As a current problem the protection of the environment is also in concern with legal science as is all other fields of science. At this point it is generally accepted that environmental problems affect to all mankind even next generations not only to a limited group. The simplest and the most reasonable output about this critical issue which is expected from legal science is a series of aidful rules which can help to protection of the environment. The constitution which include the highest norms in the pyramid of norms has a pioneer and critical role in this solution. This short study focuses on the importance of the constitutions about protection of the environment and the constitutional method which should be followed for the protection of the environment. In the meantime the right to environment is tried to be analysed comparatively as far as possible within the scope of 1982 Constitution.

Keywords: Protection of the Environment, Environmentalist Constitutionalism, Environmental Right, Right to a Healthy Environment.

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Demokrasi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku ABD, umit.guveyi@idu.edu.tr.

GİRİŞ

Günümüzde dünyanın farklı bölgelerinde sıkça yaşanan doğal afetler tarafından çevrenin insanlık için taşıdığı önem tüm dünyaya hatırlatılmaktadır. Çevre olmaksızın insanın da var olamayacağı gerçeği, bireyci yaklaşımın sorgulanmasına, insan ile çevre arasındaki ilişkide çevreye insanlar tarafından verilen tahribatın sorgulanmasına neden olmaktadır. Geline aşamada ise gerek antroposentrik (insan merkezli) gerekse ekosentrik (doğa merkezli)¹ yaklaşım bakımından genel eğilim, çevrenin korunması gerekliliğinde birleşmektedir.

Çevrenin korunması meselesi, diğer bilim dallarını ilgilendirdiği ölçüde, hukuk biliminin de ilgi alanına dâhil olmuştur. Bu mecrada hukuk biliminden beklenen asıl çare ise özetle, çevrenin korunması bakımından etkin hukuk kurallarının ve bu kuralların uygulanmasını sağlayacak gerekli yargısal yapılanmanın belirlenmesidir. Anayasa hukuku, bahse konu amaca ulaşabilmek adına kilit bir rol üstlenmektedir. Zira ulusal ölçekte, normlar hiyerarşisinde en kuvvetli hukuki koruma anayasa ile sağlanabilmektedir.

Bu doğrultuda, çalışmada çevrenin korunması meselesi anayasal perspektiften ele alınmaktadır. Çalışmanın birinci başlığı altında çevre hakkına ilişkin temel niteliklere, devam eden ikinci başlığında ise çevre hakkının kısa tarihçesine genel olarak değinilmektedir. Üçüncü başlık, çevre hakkı ile kalkınma amacı arasındaki gerilimi irdelemektedir. Dördüncü başlık dâhilinde, çevrenin korunmasında anayasanın sahip olduğu öneme vurguda bulunmaktadır. Takip eden başlık altında, 1982 Anayasası kapsamında çevre hakkının durumuna ilişkin birtakım tespitlere yer verilmektedir. Son başlık ise 1982 Anayasası kapsamında çevre hakkına ilişkin mümkün olduğu ölçüde karşılaştırmalı bir tahlil ve çevre hakkının kuvvetlendirilmesine yönelik bir dizi öneriye yer vermektedir.

I. ÇEVRE HAKKININ TEMEL ÖZELLİKLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Her insan ancak yaşamakta olduğu çevreye bağımlı olarak varlığını sürdürebilmektedir. Bu itibarla, bir insanın varlığını sağlıklı olarak sürdürebilmesi de yaşamakta olduğu çevrenin sağlıklı olup olmaması ile doğrudan ilişkilidir. İnsan hakları boyutuyla değerlendirmek gerekirse bu olgu, çevre hakkını diğer insan haklarının bir anlam ifade edebilmesi bakımından korunması ve tanınması zorunlu bir niteliğe büründürmektedir. Zira insanın varlığını sürdürebilmesine imkân sunan bir çevre olmaksızın başta *yaşam hakkı* olmak üzere diğer insan haklarından

1 Antroposentrik (anthropocentric) kavramı, ilk kez 1860'lı yıllarda Darwin'in evrim teorisine karşı düşünceler kapsamında ortaya atılmıştır. Antroposentrik yaklaşıma göre, insan en önemli yaşam formu olarak kabul edilmektedir. Diğer yaşam formları ise ancak insana faydalı olduğu ölçüde önem arz etmektedir. Antroposentrik yaklaşıma göre doğa insana olan olumlu ya da olumsuz etkisi nispetinde önem arz etmektedir. Ekosentrik (ecocentric) yaklaşım ise antroposentrik yaklaşımın aksine doğanın insana olan etkisinden bağımsız olarak kendine ait asli bir değeri olduğunu kabul etmektedir. Ekosentrik kavramının köken bakımından ise, evrenin bütün yaşamlara kaynak teşkil ettiği düşüncesini ifade etmek için 1913'te kullanılan biocentric (biosentrik) kavramına dayandığı kabul edilmektedir. Bkz. Katherine v. Kortenkamp ve Colleen F. Moore, "Ecocentrism And Anthropocentrism: Moral Reasoning About Ecological Commons Dilemmas", *Journal of Environmental Psychology*, Volume: 21, Issue: 3, Year: 2001, s. 262.

bahsetmek anlamsızlaşacaktır. Söz gelimi, sağlıklı, yeterli ve temiz hava kaynağından ya da aynı nitelikleri haiz su kaynağından yoksun bir çevrede yaşamaya mahkûm edilmiş bir insan için adil yargılanma hakkı, kişinin fiziksel bütünlüğü ve ifade özgürlüğü gibi sair insan hakları pek bir önem arz etmeyecektir.

Aslına bakıldığında tasvir edilmeye çalışılan bu durum, insan hakları teorisinde *hürriyetlerin monizmi* olarak adlandırılan ilkenin özet ifadesinden başka bir şey değildir. *Monizm* ya da *bütünlük* ilkesine göre, hak ve hürriyetler ancak bir bütün olarak anlam taşımakta ya da etkinlik kazanabilmektedirler. Bu çerçevede yaşam hakkı olmaksızın mülkiyet hakkının, adil yargılanma hakkının ya da konut hakkının pek bir anlamı olmayacağı gibi sosyal haklara sahip olan bir kişinin siyasi hak ve hürriyetlerden yoksun kılınması da aynı soruna neden olacaktır.²

Çevrenin korunmasına monist bir tavırla yaklaşıldığında, ilk olarak yaşam hakkı ile çevrenin korunması arasındaki mevcut bağlantı akla gelmektedir. Uluslararası çevre hukuku ile insan hakları arasındaki ilişki bu bağlamda önem arz etmektedir. Öyle ki her iki yaklaşım da odak noktasında, dünya üzerindeki yaşamı daha iyi koşullara taşıma çabasını barındırmaktadır. Çevre hukuku genel olarak, çevrenin insanlar yararına ulusal ve global boyutta korunmasına hizmet etmektedir. Bu anlamda çevrenin korunması, insan hakları bağlamında son derece mühim bir hukuki meseledir.³

Çevre hakkının temellerinde *çevrecilik* düşüncesinin yer aldığı kabul edilmektedir. Çevrecilik genel olarak, insan ile doğa arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlamayı gaye edinen değerler sistemi olarak tanımlanabilmektedir.⁴ Çevrecilik akımı perspektifinden insan ile doğa ya da çevre arasındaki ilişkide insan, doğayı sömüren yahut kullanan taraf değil, doğanın bekçisi ve koruyucusu olarak kabul edilmektedir. Çevreciliğe göre bu rolüyle insanın doğanın işleyişine zarar verme olasılığı bulunan eylemlerini sınırlandırması beklenmektedir. Dolayısıyla çevrecilik çerçevesinden belirlenmiş olan çevre hukuku kurallarının önceliği, mülkiyet hakkı ve insan refahı değil, ekosistem ve gelecek kuşakların menfaatidir. Bu itibarla çevre hakkının konusu, geleneksel olarak hukuk kişiliği bulunmadığı kabul edilen ekosistem ve gelecek kuşakların menfaati ile insanlar arasındaki ilişkidir.⁵ Ekosistem ve gelecek kuşakların çevresel menfaatlerinin korunması ise birey, toplum ve devlet üçgeninde, tabiri caizse kolektif yarara hizmet etmektedir.⁶ Böylelikle çevre hakkı özünde, diğer tüm hak ve özgürlükler gibi insana fayda sağlamaktadır.

2 Münci Kapani, **Kamu Hürriyetleri**, 7'nci Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 1993, s. 6-7. Ömer Anayurt, "Hakların Bütünlüğü Açısından İnsan Hakları Sınıflandırmalarının Değerlendirilmesi", **Türkiye'de İnsan Hakları**, TODAİE Yayınları, 2000, Ankara, s. 47-59; Halil Kalabalık, **İnsan Hakları Hukukuna Giriş**, 3'üncü Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2013, s. 44-45.

3 Philippe Cullet, "Definition of an Environmental Right in a Human Rights Context", **Netherlands Quarterly of Human Rights**, Volume: 13, Issue: 1, Year: 1995, pp. 25 - 40, <https://doi.org/10.1177/016934419501300103>, (E.T. 14.08.2018), s. 25.

4 A. Dan Tarlock, "History of Environmental Law", **Environmental Laws and Their Enforcement**, Vol. I, Ed. A. Dan Tarlock ve John C. Dernbach, Eolss Publishers, Oxford, 2009, (History), s. 42.

5 Tarlock, History, s. 42-43.

6 Durmuş Tezcan/ Mustafa Ruhan Erdem/ Oğuz Sancakdar/ Rifat Murat Önok, **İnsan Hakları El Kitabı**, 6'nci Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2016, s. 621-622.

Yeni bir alan olması nedeniyle çevre hukuku dolayısıyla da çevre hakkı *sentetik* ve *dinamik* bir niteliği haizdir. Sentetik ve dinamik yapıya sahip olması, çevre hakkının yakın sayılabilecek bir zamanda hukuk sistemlerine dahil edilmiş olması ve fakat sürekli bir gelişme ve güçlenme sürecinde bulunmasını ifade etmektedir. Diğer taraftan çevresel problemler dünya genelinde büyük ölçüde benzerlik arz ettiği için çevre hakkına ilişkin ulusal düzenlemeler kendi aralarında büyük oranda örtüşmektedir.⁷

Ancak *bir kavram olarak çevrenin*, kavramı kullanan kimse tarafından farklı anlamlara büründürülebilmesi mümkündür.⁸ Dolayısıyla çevre kavramı konusunda herkes tarafından kabul edilmiş, tek ve kesin bir tanımın bulunmadığı söylenebilir.⁹ Bununla birlikte net bir tanımının yapılamıyor olması çevrenin (ya da çevre hakkının) taşıdığı önemi zayıf etmemektedir.¹⁰ Öyle ki hukuk belgelerinde açıkça düzenlenmemiş dahi olsa çevre hakkının (*monizm* ilkesinden kaynaklanan) diğer hak ve özgürlüklerle olan ilişkisi onun yargı nezdinde korunmasına neden olmaktadır. Söz gelimi AİHS kapsamında açıkça düzenlenmemiş olsa dahi AİHM çeşitli kararlarında çevre hakkı ihlallerini yaşam hakkı, mülkiyet hakkı gibi Sözleşmede korunan diğer hak ve özgürlüklerle ilişkilendirmek suretiyle incelemektedir.¹¹

Ulusal boyutta da durum farklı değildir. 2011 yılında 142 farklı anayasa üzerinde yapılan bir araştırmaya göre, dünya genelinde cari 125 anayasa içeriğinde, çevrenin korunmasına ilişkin açık düzenlemeler yer almaktadır.¹² Anayasal boyutta çevrenin korunması kimi zaman yalnızca devlete yüklenen ya da yalnızca vatandaşa yüklenen bir *ödev* olarak düzenlenebilmektedir. Bazı anayasalarda ise çevrenin korunması hem devlete hem de vatandaşa yüklenen ortaklaşa bir ödev olarak tanımlanmaktadır. Kimi anayasalar ise *sağlıklı bir çevre hakkını* kapsamalarına dâhil etmiş durumdadır.¹³

2008 yılında ise ilk kez *Ekvador Anayasası* doğayı bir *hak süjesi* olarak kabul etmiştir (m. 10/2).¹⁴ Ekvador Anayasası kapsamında doğanın hakları başlığını taşıyan ayrı bir bölüm yer almaktadır. Bu bağlamda doğa bir süje olarak; var olma hakkına, sürdürülebilir olma

7 Tarlock, History, s. 43.

8 Can Hamamcı ve Ruşen Keleş, **Çevre Bilim**, İmge Kitabevi, Ankara, 1993, s. 19-21.

9 Hasan Tunç ve Yusuf Göven, "Çevre Hakkı ve 1982 Anayasası", **Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, Yıl: 1997, s. 104.

10 Paula M. Pevato, "A Right to Environment in International Law: Current Status and Future Outlook", **Review of European Community and International Environmental Law**, Volume: 8, Issue: 3, Year: 1999, s. 313.

11 Örneğin E. A. Arrondelle v. United Kingdom kararında Mahkeme mülkiyet hakkı, özel hayata saygı ve konut hakkı bağlamında çevre hakkını irdelemektedir. Benzer şekilde Case of Powell & Ray kararı da çevre hakkının dolaylı olarak incelendiği bir diğer karardır. Bkz. Brennan Van Dyke, "A Proposal To Introduce The Right To A Healthy Environment Into The European Convention Regime", **Virginia Environmental Law Journal**, Volume: 13, No: 3 (Spring 1994), s. 328-331.

12 Christopher Jeffords, "Constitutional Environmental Human Rights: A Descriptive Analysis of 142 National Constitutions", **The Human Rights Institute University of Connecticut**, Working Paper 16, 2011, s. 2.

13 Pevato, s. 315.

14 Ekvador Anayasası'nın İngilizce metni için bkz. Constitution of the Republic of Ecuador, **Georgetown University Political Database of Americas**, <http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html>, (E.T. 08.08.2018).

hakkına, hayati döngüsünü muhafaza etmek ve yenilemek hakkına sahip kılınmaktadır.¹⁵ Bir diğer örnek olarak 2009 yılında yürürlüğe giren *Bolivya Anayasası* da doğaya ayrı bir önem atfetmektedir.¹⁶ Ekvador Anayasası'ndan farklı olarak Bolivya Anayasası kapsamında doğa bir hak süjesi olarak kabul edilmemiş, bunun yerine ekonomik kalkınma sürecinde doğanın korunması yönünde bir takım öncü sayılabilecek anayasal güvenceler getirilmiştir.¹⁷ Bolivya Anayasası'nda çevre hakkı başlığı altında düzenlenmiş olan m. 33 ve 34 kapsamında çevre açıkça anayasal güvence altına alınmaktadır. 33'üncü maddeye göre “*Herkes sağlıklı, korunan ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.*”. Devam eden 34'üncü maddeye göre ise çevre hakkı ihlallerine karşı herkesin idari makamlara başvurmaksızın doğrudan dava açma hakkı bulunmaktadır. Bu bağlamda her ne kadar antroposentrik bir anlayış mevcut bulunsa dahi Ekvador Anayasası gibi Bolivya Anayasası da çevrenin anayasal boyutta korunması adına öncü bir niteliği haizdir. Dolayısıyla çevre hakkı dediğimiz tarifi ve sınırlandırılması güç hukuki koruma alanının karşılaştırmalı anayasa hukuku bakımından da büyük bir öneme sahip olduğu aşikârdır.

Bu noktaya kadar kısaca değinilen hususlar neticesinde çevre hakkının temel karakteristiğine ilişkin özetle şu sonuçlara varabilmek mümkündür:

- 1) Çevre hakkı, başta çevre kavramının niteliğinden kaynaklı olarak kesin bir tanımlamaya elverişli değildir.¹⁸
- 2) Çevre hakkı; yaşam hakkı, fiziksel bütünlük, özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı, sağlık, beslenme ve sağlıklı çalışma hakkı gibi diğer insan haklarından ayrılmaz bir niteliktedir. Diğer bir ifadeyle çevre hakkı, diğer hak ve özgürlüklerin gerçekleştirilebilmesi bakımından *olmazsa olmaz (sine qua non)* niteliği haizdir.
- 3) Çevre hakkının, diğer hak ve özgürlükler bakımından vazgeçilemez oluşu nedeniyle pozitif hukuk belgelerinde açıkça tanımlanmamış olsa dahi, yargısal boyutta bir *hukuki koruma alanı* oluşturduğu anlaşılmaktadır.
- 4) Çevre hakkı sayesinde çevresel ihlallerden zarar gören kimselerin yargı yoluyla zarar tazminine gidebilmeleri mümkün hale gelmektedir. Diğer taraftan geniş çerçeveden bakıldığında, bireysel korumanın ötesinde çevrenin evrensel niteliği sebebiyle çevre hakkının *evrensel bir fayda sağladığını* da söylemek mümkündür.

15 The Global Alliance for the Rights of Nature, “Ecuador Adopts Rights of Nature in Constitution”, **The Global Alliance for the Rights of Nature Resmi İnternet Sitesi**, <http://therightsofnature.org/ecuador-rights/>, (E.T. 08.08.2018).

16 Bolivya Anayasası'nın İngilizce metni için bkz. Constitution of Bolivia, **CCP Resmi İnternet Sitesi: Constitute**, https://www.constituteproject.org/constitution/Bolivia_2009?lang=en, (E.T. 08.08.2018).

17 İki anayasanın mukayesesi için ayrıca bkz. Tolga Şirin, “Gelecek Kuşaklardan Doğanın Haklarına: Bolivya ve Ekvador Anayasaları”, **II. Çevre ve Kent Hukuku Kurultayı**, Ankara, 2014, s. 57.

18 Bir tanıma göre; çevreye insan odaklı olmayan bir yaklaşımla bakıldığında çevre hakkı, “*tüm canlıların sağlıklı bir çevrede yaşama yetkisi*” olarak tanımlanabilmektedir. Bkz. Faruk Bilir ve Berkan Hamdemir, “Çevre Hakkı ve Uygulanması”, **International Conference on Eurasian Economies 2011**, Manas University Press, Bışkek, 2011, s. 143.

II. ÇEVRE HAKKININ KISA TARİHÇESİ

Taşıdığı öneme rağmen pozitif hukuk düzenlemelerinde çevre hakkına yer verilmesi derin bir geçmişe sahip değildir. Öyle ki öncü insan hakları belgeleri olarak sayılan 1948 İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, 1966 Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ile 1966 Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme kapsamında çevre hakkı yer almamaktadır. Zira bahse konu belgelerin tasarlanması sürecinde çevresel zararların büyüklüğü ve ehemmiyeti konusunda toplumsal bir bilinç mevcut değildi.¹⁹ Çevrecilik akımının düşünsel temellerine, İkinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı çevresel zararlarda rastlamak mümkündür. Bu itibarla İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, savaş sırasında kullanılan atom teknolojisinin çevreye verdiği tahribatın kamuoyunca idrak edilmesi olgusunun çevrecilik akımının açığa çıkış sürecini tetiklediği kabul edilmektedir.²⁰

Diğer taraftan İkinci Dünya Savaşı akabindeki evrensel manzara, çevresel sorunların ikincilleştirildiği, kalkınmanın ve devletler arasındaki gelişmişlik yarışının hâkim olduğu bir dönem olarak okunmaktadır. İkinci Dünya Savaşı ile 1970'li yıllar arasındaki döneme bakıldığında, gelişmekte olan devletlerin gelişme hırsları karşısında gelişmiş devletlerin üstünlüklerini koruma mücadelesine giriştikleri gözlenmektedir. Ekonomik gelişme odaklı bu yaklaşımın çevreye verdiği tahribat 1970'lerin başında hissedilir bir düzeye çıkmıştır.²¹

1962 yılında yayımlanan *Silent Spring* (*Sessiz Bahar*) adlı eserinde *Rachel Carson*, DDT gibi kimyasal zirai ilaçların hatalı kullanımı sebebiyle tüm doğanın zarar gördüğünü ortaya koymuştur. Yazar tarafından bilimsel gelişmelerin kapsam ve gidişatı sorgulanmak suretiyle modern çevrecilik akımının başlatıldığı kabul edilmektedir.²² *Carson*'un bahse konu eseri ile dünya genelinde büyük bir farkındalığı tetikleyerek modern çevrecilik akımı yanı sıra *Çevre Hukuku*'nun temellerini de attığı düşünülmektedir.²³ 1970'lerin başlarına gelindiğinde ise *Schumacher* ve *Naess* gibi çevreci düşünürler, insan ile doğal yaşam arasındaki ilişkinin yeniden düşünülmesi ve yeniden yapılandırılması görüşünü savunarak yeni filizlenen modern çevrecilik düşüncesini perçinlemişlerdir. Aynı dönemde, 60'lı ve 70'li yıllarda, dünya genelinde yaşanan büyük çaplı doğal felaketler ise çevre kirliliğinin yol açtığı zararlara ilişkin toplumsal bilincin artmasına neden olmuştur. Küresel boyuttaki bu uyanış neticesinde uluslararası çevreci kuruluşlar ortaya çıkmış ve devletler çevrenin korunması konusunda etkin önlemler almaya sevk edilmiştir. 1972 yılında ilan edilen *Stockholm Bildirgesi* kapsamında ise çevre hakkının, uluslararası hukuka bir insan hakkı kavramı olarak dâhil edildiği kabul edilmektedir.²⁴

19 David R. Boyd, "The Constitutional Right to a Healty Environment", **Environment Science and Policy for Sustainable Development**, July-August 2012, (The Constitutional Right), s. 3.

20 A. Dan. Tarlock, **Environmental Law: Then and Now**, 32 Washington University of Law & Policy, Vol. 32, Year 2010 001 (2010), http://openscholarship.wustl.edu/law_journal_law_policy/vol32/iss1/2, (E.T. 14.08.2018), s. 4-5.

21 Burhan Kuzu, "Sağlıklı ve Dengeli Bir Çevrede Yaşama Hakkının Gelişim Süreci", **İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 20, Yıl: 1996, s. 145.

22 Yazar hakkında bilgi için bkz. *Rachel Carson* Resmi İnternet Sitesi, www.rachelcarson.org, (E.T. 27.06.2018).

23 H. Patricia Hynes, **The Recuring Silent Sipping**, Pergamon Press, New York, 1989, s. 9.

24 Lynda Collins, "Are We There Yet? The Right to Environment in International and European Law", **McGill**

Stockholm Bildirgesi henüz ilk maddesinde (m. I/1) doğal ve insan yapımı çevrenin insan hakları ile sıkı sıkıya ilişkili olduğunu vurgulamaktadır. Bahse konu maddeye göre çevre, insanın refahı ve başta yaşam hakkı olmak üzere insan haklarının varlığı için elzem niteliktedir.²⁵ Bildiri devam eden I/2'nci maddesi kapsamında, insan çevresinin korunması ve geliştirilmesi konusunu insan refahına ve ekonomik gelişmeye sirayet eden esas etken olarak nitелеmekte ve çevrenin korunmasını tüm insanların ortak arzusu ve tüm hükümetlerin ortak görevi olarak kabul etmektedir. Bildirgeye göre çevrenin korunması, hükümetlere ve tüm insanlara yüklenen bir ödevdir (m. I/2, I/6, I/7, II/1, II/4, II/6, vs.). Bildirgenin dikkat çeken bir diğer özelliği ise çevrenin korunması ve geliştirilmesi ya da diğer bir ifadeyle çevre hakkının süjesi kapsamına gelecek kuşakları da dâhil etmiş bulunmasıdır (m. I/6 ve m. II/2, II/22, vs.).

BM Genel Kurulu 19 Aralık 1982 tarihli (38/161 sayılı) kararında, 2000 yılı ve sonrasında dünyayı bekleyen muhtemel çevresel problemleri araştırmak ve bu durumu raporlamakla görevli özel bir komisyonun kurulmasına karar vermiştir. Sözü geçen Komisyon, *Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu* (*World Commission on Environment and Development*) olarak adlandırılmıştır. Komisyon 1987 yılında, *Ortak Geleceğimiz*²⁶ başlığını taşıyan kapsamlı bir rapor yayınlamak suretiyle çevresel sorunlara yönelik ayrıntılı bir çalışma ortaya koymuştur. Rapor daha sonra BM Genel Kurulunca kabul edilen, *2000 Yılı ve Sonrasına İlişkin Çevresel Perspektif* kararına temel teşkil etmiştir.²⁷

Stockholm Bildirgesinden yirmi yıl sonra 1992 yılında, Rio de Janeiro'da yine BM tarafından çevre ve kalkınma konulu bir başka konferans (*United Nations Conference on Environment and Development ya da kısaca UNCED*) düzenlenmiştir. Rio Konferansı neticesinde yayınlanan *Rio Bildirgesi de Stockholm Bildirgesi* gibi, çevre hakkı konusunda son derece mühim bir hukuk belgesi olarak kabul edilmektedir. *Rio Bildirgesi, Stockholm Bildirgesini* destekleyici ve onunla bağlantılı bir yaklaşımı sürdürmektedir.

Rio Bildirgesi ile *Stockholm Bildirgesinin* göze çarpan ortak unsurlarının üç maddede özetlenebilmesi mümkündür. Buna göre her iki bildirgenin esaslı ortak nitelikleri şunlardır:

1) Her iki Bildirge de günümüzde eskimiş olduğu kabul edilen *antroposentrik (insan merkezli)* anlayışı sürdürmektedir. Oysa bilindiği üzere günümüzde deniz canlıları gibi insan dışı varlıkların da insanların sahip olduğu bir kısım haklara sahip olması gerektiği kabul edilmektedir. Bu

International Journal of Sustainable Development Law and Policy / Revue internationale de droit et politique du développement durable de McGill, Vol. 3, No. 2 (2007), s. 123-124.

25 Stockholm Bildirgesi için bkz. BM, "Report of the United Nations Conference on the Human Environment", Stockholm 5-46 June 1972, **BM Resmi İnternet Sitesi**, <http://www.un-documents.net/aconf48-14r1.pdf>, (E.T. 14.08.2018), s. 3-5.

26 Rapor için bkz. BM, "Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future", **BM Resmi İnternet Sitesi**, <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>, (E.T. 03.07.2018).

27 BM Genel Kurulu, 11 Aralık 1987 Tarih ve A/Res/42/186 Sayılı Karar, **BM Resmi İnternet Sitesi**, <http://www.un.org/documents/ga/res/42/ares42-186.htm>, (E.T. 03.07.2018).

bakımdan çevre hakkı bakımından salt insan merkezli bir yaklaşımın eskide kaldığını söylemek hatalı olmayacaktır.²⁸

2) Her iki Bildirge kapsamında, *çevresel zararların önlenmesi* öngörülmektedir. Günümüzde çevresel zararların önlenmesi yükümlülüğü, uluslararası hukuk kapsamında yer alan bir *teamül* kuralı olarak kabul edilmektedir.²⁹

3) Her iki Bildirge de *kalkınma hakkını* çevreci bir anlayışla kabul etmektedir. Kalkınma hakkının varlığı konusunda tartışmalı bir durum söz konusu olsa dahi günümüzde ekonomik kalkınma, sosyal kalkınma ve çevrenin korunması üçlüsü sürdürülebilir kalkınmanın destek sütunları olarak kabul görmektedir.³⁰

Kalkınma hakkı ile çevrenin korunması arasındaki dengenin kurulması çabasına örnek teşkil eden somut bir girişim olarak *Kyoto Protokolü* gösterilebilir.³¹ BM tarafından Japonya'nın Kyoto şehrinde 1997 yılında düzenlenen konferans neticesinde kabul edilen ve 2005 yılında yürürlük kazanan *Kyoto Protokolü*, çevrenin korunması bakımından önem arz eden hukuk belgelerinden biridir. Protokol kapsamında taraf devletler emisyon oranlarını düşürme konusunda kendilerini bağlayıcı taahhütlerde bulunmaktadırlar. 2012 yılında Katar-Doha'da düzenlenen İklim Değişikliği Konferansı'nda Kyoto Protokolü'ne ek birtakım değişiklikler kabul edilmiştir. Özetle ifade etmek gerekirse Kyoto Protokolü kapsamında taahhütte bulunan 37 adet gelişmiş devlet ve Avrupa Birliği 1990'larda mevcut olan emisyon oranını ilk taahhüt periyodu sonunda (2008 ile 2012 yılları arasında) yaklaşık olarak %5 oranında düşürmüştür. İkinci taahhüt periyodu ise 2013 ile 2020 yılları arasını kapsamaktadır.³² Şayet emisyon oranındaki düşüş ikinci periyot boyunca da devam ederse Protokolün anlamı daha da artacaktır. Emisyon problemi ve iklim değişikliği ile mücadele konusunda 12 Aralık 2015 tarihinde Paris'te düzenlenen Paris İklim Konferansı kapsamında kabul edilen *Paris Anlaşması* da çevrenin korunması adına büyük önem arz etmektedir. Paris Anlaşması çerçevesinde ilk kez, iklim değişikliği ile mücadele ve bunun etkilerinin anlaşılması bağlamında tüm ulusların ortak bir amaç etrafında birleştirilmesi hedeflenmektedir.³³ 2020

28 Günter Handl, "Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm Declaration), 1972 and the Rio Declaration on Environmental and Development, 1992", **United Nations Audiovisual Library of International Law**, http://legal.un.org/avl/pdf/ha/dunche/dunche_e.pdf, s. 3, (E.T. 02.07.2018).

29 Handl, s. 4. Konuya ilişkin olarak Uluslararası Adalet Divanının değerlendirmesi için bkz. Uluslararası Adalet Divanı, 20 Nisan 2010 tarihli, Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay) Kararı, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/135/135-20100420-JUD-01-00-EN.pdf>, Par. 177. (E.T. 08.11.2018).

30 Handl, s. 4-5.

31 Kyoto Protokolü'nden önce, 1985 yılında *Ozon Tabakasının Korunmasına Dair Viyana Sözleşmesi* ve 1987 yılında *Ozon Tabakasını İncelten Maddelere İlişkin Montreal Protokolü* mevcuttur. Fakat bahsi geçen belgelerin iklim değişikliğini doğrudan ele almadıkları kabul edilmektedir. Bununla birlikte Montreal Protokolü zaman içinde ozon tabakasına zararlı madde kullanımının azaltılması taahhütlerini arttırmak suretiyle küresel ısınma ve iklim değişikliği ile mücadele etme konusunda öncü bir niteliğe bürünmüştür. Bu nedenlerle Viyana Sözleşmesi ile Montreal Protokolünü Kyoto Protokolüne giden yolun temelleri olarak görmek mümkündür. UNFCCC, "Phasing out CFCs: The Vienna Convention and its Montreal Protocol", **UNFCCC Resmi İnternet Sitesi**, <https://unfccc.int/resource/ccsites/senegal/fact/fs224.htm>, (E.T. 08.11.2018).

32 UNFCCC, "KP Introduction", **UNFCCC Resmi İnternet Sitesi**, <https://unfccc.int/process/the-kyoto-protocol>, (E.T. 17.07.2018).

33 UNFCCC, "What is the Paris Agreement?", **UNFCCC Resmi İnternet Sitesi**, <https://unfccc.int/process-and->

sonrasındaki iklim değişikliği rejiminin çerçevesini belirlemesi sebebiyle³⁴ Paris Anlaşması'nın, Kyoto Protokolü'nün devamı olarak nitelendirilebilmesi mümkündür.

Paris Anlaşması, 22 Nisan 2016 tarihinde imzaya açılmış, 4 Kasım 2016 tarihinde ise yürürlüğe girmiştir. Mevcut durumda Paris Anlaşması'na taraf olan 197 devletten 183'ü Anlaşmayı onaylamış bulunmaktadır.³⁵ Anlaşma ile taraf devletlerce küresel ısınmanın, sanayi öncesi sıcaklık seviyesininin 1.5 ile 2 derece üzerinde olacak şekilde sınırlandırılması amaçlanmaktadır. Anlaşma kapsamında taraf devletlerce ayrıca, iklim değişikliği sorununun çözümü konusunda, gıda üretiminin olumsuz etkilenmemesini sağlayacak şekilde uzun vadeli ulusal hedefler de belirlenmektedir. Bu bağlamda, her bir taraf devlet Anlaşma ile benimsenen uzun vadeli hedeflere ulaşmak için ulusal düzeyde belirleyeceği katkısını bir plan şeklinde bildirmek durumundadır (m. 4/2). *Nationally Determined Contributions (NDCs)* olarak anılan ve Türkçeye *Ulusal Düzeyde Belirlenmiş Olan Katkılar* şeklinde çevrilmesi mümkün olan bu plan, ilgili devletin emisyonla mücadeledeki katkı ve çabasını gösteren bir belge niteliğindedir.³⁶ Geniş kapsamlı katılımı ile Paris Anlaşması'nın iklim değişikliği bakımından büyük önem taşıdığını söylemek mümkündür.³⁷

Bunlar haricinde son olarak, çalışmanın konu sınırlarını aşmaksızın kısaca değinilmesi gereken bir diğer BM sözleşmesi ise *Aarhus Sözleşmesidir*.³⁸ Aarhus Sözleşmesi, BM Ekonomik Komisyonu (UNECE) tarafından 25.06.1998 tarihinde imzaya açılmış ve 30.10.2001 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Sözleşme ile tüm insanların sağlık ve esenliklerine uygun bir çevrede yaşama hakları koruma altına alınmaktadır. Ekli Protokolleri ile birlikte çevresel demokrasi bakımından bağlayıcı tek evrensel belge sayılan Aarhus Sözleşmesi taşıdığı şu nitelikleri ile öncü olarak kabul edilmektedir: 1) Sözleşmede, insan hakları ile çevre hakları arasında bağ kurulmaktadır. 2) Sözleşmeye göre yaşayan neslin gelecek kuşaklara karşı çevrenin korunması yönünde yükümlülük altında bulunduğu kabul edilmektedir. 3) Sözleşmede sürdürülebilir kalkınmanın ancak tüm paydaşların katılımı³⁹ ile mümkün olabileceği ortaya konulmaktadır. 4) Sözleşme, hükümetleri hesap verilebilirlik ve çevrenin korunması konusunda bağlamaktadır. 5) Sözleşme, kamu ile kamu otoritesi arasındaki etkileşime demokratik boyutta odaklanmaktadır.⁴⁰ Çevresel sorunlarda demokratik yaklaşımı odak alan Aarhus Sözleşmesi, çevrenin korunması bakımından

meetings/the-paris-agreement/what-is-the-paris-agreement, (E.T. 08.11.2018).

34 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Paris Anlaşması", **Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi**, <http://www.mfa.gov.tr/paris-anlasmasi.tr.mfa>, (E.T. 08.11.2018).

35 UNFCCC, "Paris Agreement – Status of Ratification", **UNFCCC Resmi İnternet Sitesi**, <https://unfccc.int/process/the-paris-agreement/status-of-ratification>, (E.T. 08.11.2018).

36 UNFCCC, "Nationally Determined Contributions (NDCs)", **UNFCCC Resmi İnternet Sitesi**, <https://unfccc.int/process/the-paris-agreement/nationally-determined-contributions/ndc-registry>, (E.T. 08.11.2018).

37 Diğer taraftan Türkiye, Paris Anlaşması'na taraf olmasına rağmen Anlaşmayı henüz onaylamamıştır.

38 Sözleşmenin İngilizce metnine ulaşmak için bkz. Aarhus Convention, **UNECE Resmi İnternet Sitesi**, <https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf>, (E.T. 08.11.2018).

39 Çevresel sorunların herkesi etkilemesi ve sorunların çözümünde herkesin çabasına ihtiyaç duyulması katılım olgusunu çevrenin korunması bakımından olmazsa olmaz bir niteliğe büründürmektedir. Nükhet Y. Turgut, **Çevre Politikası ve Hukuku**, 2. Baskı, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2012, s. 153.

40 UNECE, "Aarhus Convention – About", **UNECE Resmi İnternet Sitesi**, <https://www.unece.org/env/pp/introduction.html>, (E.T. 08.11.2018).

halkın katılımını, bilgiye erişimini ve çevresel sorunlarda yargıya erişim hakkını ayrıntılarıyla ilk kez düzenlemesi bakımından da büyük önem taşımaktadır.⁴¹

Önde gelen insan hakları belgelerine bakıldığında ise İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinde, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve diğer BM Sözleşmeleri kapsamında çevre hakkına rastlamak mümkün değildir. Bununla birlikte bahse konu İnsan Hakları Belgelerinde yer alan yaşam hakkı, sağlık hakkı gibi hakların geniş yorumlanması yoluyla çevre hakkının korunması girişimlerinde bulunulmuştur. Evrensel düzeyde olmasa dahi bölgesel boyutta, 1986 Avrupa Tek Senedi m. 25, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) sürecinde 1975 Helsinki Nihai Senedi, 1990 Paris Şartı, 1992 Helsinki Şartı kapsamında çevre hakkı ele alınmaktadır. Bu düzenlemeler haricinde yine bölgesel ölçekte Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı m. 24 ile Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 1988 tarihli Ek Protokolü m. 11 dâhilinde çevre hakkı açıkça düzenlenmektedir.⁴²

Özetlemek gerekirse, çevre konusundaki evrensel uyanışın düşünsel temelleri İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme denk düşmektedir. Genel olarak kabul edildiği üzere, çevrenin hukuki zeminde korunmasına yönelik tarihi süreç 1972 Stockholm Bildirgesi ile başlatılmaktadır. Yukarıda ana hatlarıyla ele alınan tarihi süreç zarfında, çevrenin hukuki boyuttaki önemi evrensel düzeyde artan bir ivme ile yükselmeye devam etmiştir. Günümüzde teknoloji ve bilimsel gelişmeler çerçevesinde, çevre tahribatının geldiği nokta ve insanlığa olan olumsuz etkileri konusundaki kolektif bilinç olumlu yönde artışını sürdürmektedir. Söz konusu evrensel çaplı kolektif bilinçlenme, çevre hakkının dünya genelinde hukuki zeminde korunmasını destekleyici bir etmen olarak rol oynamaktadır.

III. KALKINMA VE ÇEVRE HAKKI GERİLİMİNDE DENGİNİN SAĞLANMASI SORUNU

Kalkınma kelimesinin neyi ifade ettiği hakkında farklı değerlendirmelerde bulunabilmek mümkündür. Bununla birlikte, bir devlette kalkınmadan söz edebilmek için genel olarak üç esaslı kıstasa başvurulabilir. Bunlar *yoksulluk*, *işsizlik* ve *eşitsizlik* ölçütleridir. Diğer bir ifadeyle bir devlette yoksulluk, işsizlik ve eşitsizlik seviyeleri belirgin oranda aşağıya çekilmiş ise söz konusu dönem bir *kalkınma dönemi* olarak adlandırılabilir.⁴³ Diğer taraftan kalkınma bakımından bahse konu üç temel problem yanında rol oynayan sair önemli etkenler de mevcuttur. Zira gerçek anlamda kalkınmadan söz edebilmek için ilgili devlette makul sayılabilecek oranda bir eğitim seviyesinin bulunması, ifade özgürlüğünün güvence altında olması, ekonomik ve siyasi bakımdan gerçek anlamda bağımsız bir ulusal vatandaşlığın mevcudiyeti gibi sair koşullara da bakmak gerekir. Bu bağlamda örnek vermek gerekirse kişi başına düşen gelir miktarı yüksek

41 Ahmet M. Güneş, "Aarhus Sözleşmesi Üzerine Bir İnceleme", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 1, Yıl: 2010, s. 328-329.

42 Kuzu, s. 147-148.

43 Dudley Seers, *The Meaning of Development*, Institute of Development Studies, Communication Series No. 44, Brighton, 1969, s. 5.

dahi olsa eşitsizlik sorununu sona erdirememiş bir devlet için kalkınmışlıktan bahsedebilmek pek doğru olmayacaktır.⁴⁴

Dolayısıyla kalkınma kavramı, çok boyutlu ve çok sayıda etkeni içeriğinde barındıran son derece geniş içerikli ve tanımlanması güç bir kavramdır. Buna ek olarak kalkınma kavramı, diğer birçok kavram gibi zamana bağlı olarak dönüşüme açık, dinamik bir yapıdadır. Öyle ki günümüzde *kalkınma* kavramı, *sürdürülebilir* nitelemesi ile kullanılmaktadır.

Sürdürülebilir kalkınma, göreceli bir kavramdır. Kavramın uluslararası boyutta masaya yatırıldığı 1992 Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı ve sonrasında süreçte sürdürülebilir kalkınma üzerindeki en belirgin ayırım, *sanayileşmiş Kuzey devletleri* ile *gelişmekte olan Güney devletleri* arasındaki yaklaşım farklılığıdır. Bu farklılaşmada Güney (gelişmekte olan devletler), çevresel problemlerin geçmişten bugüne, Kuzey devletlerinin sanayi faaliyetlerinden kaynaklandığını savunmaktadır. Kuzey ise çevre problemine geçmiş ve bugün açısından değil, daha uzun vadeli bir perspektiften yaklaşmaktadır. Buna göre, gelişmekte olan devletler, hızla artan nüfusları ile birlikte fosil yakıt tüketimi oranlarını da sürekli bir biçimde arttırarak gelecekte ciddi çevre problemlerine neden olma potansiyeline sahiptirler.⁴⁵ Dolayısıyla kalkınma ile çevrenin korunması arasındaki dengenin evrensel boyutta korunması hedefinde, bahse konu yaklaşım farklılığının yavaşlatıcı bir etkisi bulunmaktadır.

Diğer taraftan, sürdürülebilir kalkınma bakımından, yaşamakta olan insanların faydası ile gelecek kuşakların faydası çatışma halindedir. Benzer şekilde insan refahı ile doğanın korunması çatışması, fakirler ile zenginler arasındaki fayda çatışması ve son olarak kalkınma ölçeği bakımından ulusal fayda ile küresel fayda çatışması sürdürülebilir kalkınma kavramını tartışmaya açık bir niteliğe büründürmektedir. Bahsedilen bu fayda çatışmaları, aynı zamanda kalkınma ile çevrenin korunması arasındaki gerilimin farklı boyutlarını da resmetmektedir.⁴⁶

20-22 Haziran 2012 tarihinde, kısaca *Rio+20* olarak anılan, *Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı* düzenlenmiştir. Rio Konferansı'nın devamı niteliğinde sayılan bu konferans neticesinde, sürdürülebilir nitelikteki kalkınma sağlanırken çevrenin korunması bağlamında gözetilmesi gereken bir dizi hedefin belirlenmesi katılımcı devletlerce öngörülmüştür. Söz konusu hedefler, 2015 yılının Eylül ayında New York'ta düzenlenen *Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi*'nde kabul edilmiştir.⁴⁷ Zirve kapsamında benimsenen hedefler şunlardır:⁴⁸

44 Seers, s. 5-6.

45 Graeiel Chichilnisky, "Sustainable Development and North-South Trade", **Protection of Global Biodiversity: Converging Strategies**, Ed. Lakshinan D. Guruswamy and Jeffrey A. McNeely, Duke University Press, Durham and London, 1998, s. 102-104.

46 Desmond McNeill, "The Concept of Sustainable Development", **Global Sustainable Development in the 21st Century**, Ed. Keekok Lee and Desmond McNeill, Edinburg University Press, Edinburg, 2000, s. 20-22.

47 Zirve ile ilgili ayrıntılı bilgi ve Zirve'ye ilişkin dokümanlar için bkz. BM, "UN Sustainable Development Summit 2015", **BM Resmi İnternet Sitesi**, <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/summit>, (E.T. 03.07.2018).

48 BM, "Sustainable Development Goals Knowledge Platform", **BM Resmi İnternet Sitesi**, <https://sustainabledevelopment.un.org/topics/sustainabledevelopmentgoals>, (E.T. 03.07.2018).

- 1) Yoksulluğun her türünü her yerde sonlandırmak,
- 2) Açlığı sonlandırmak, gıda güvenliğini, gelişmiş beslenmeyi ve sürdürülebilir tarımı tesis etmek,
- 3) Sağlıklı yaşamı garanti altına almak ve her yaş için refahı arttırmak,
- 4) Kapsayıcı, adil ve kaliteli eğitimi garanti altına almak ve herkes için yaşam boyu öğrenme imkanını sağlamak,
- 5) Cinsiyet eşitliğini sağlamak ve tüm kadınlar ve kızları güçlendirmek,
- 6) Herkes için su ve sağlık hizmetlerinin mevcudiyetini ve sürdürülebilir yönetimini mümkün kılmak,
- 7) Herkes için makul fiyatlı, güvenilebilir ve sürdürülebilir enerjiye erişim imkânı sağlamak,
- 8) Herkes için sürekli, kapsayıcı ve sürdürülebilir kalkınmayı, tam ve verimli istihdamı ve iyi bir işe sahip olabilmek imkânını sağlamak,
- 9) Dayanıklı alt yapıyı kurmak, kapsayıcı ve sürdürülebilir sanayileşmeyi geliştirmek ve yenilikçiliği teşvik etmek,
- 10) Ulusal ve uluslararası boyuttaki eşitsizliği reddetmek,
- 11) Şehirleri ve konutları kapsayıcı, güvenli, dayanıklı ve sürdürülebilir niteliğe büründürmek,
- 12) Sürdürülebilir tüketim ve üretim yöntemlerini sağlamak,
- 13) İklim değişikliği ve sonuçları ile savaşmak için acilen harekete geçmek,
- 14) Okyanusları, denizleri ve deniz kaynaklarını korumak ve sürdürülebilir gelişme için bunlardan sürdürülebilir biçimde faydalanılmasını sağlamak,
- 15) Karasal ekosistemi korumak ve geliştirmek ve sürdürülebilir biçimde kullanımını sağlamak, ormanların sürdürülebilirliğini sağlamak, çölleşme ile savaşmak, arazi kaybını durdurmak ve tersine çevirmek ve biyoçeşitlilik kaybını durdurmak,
- 16) Sürdürülebilir kalkınma için barışçı ve kapsayıcı kurumlar oluşturmak, herkes için yargıya erişim imkanını sağlamak ve her seviyede etkin, hesap verebilir ve kapsayıcı kurumları oluşturmak,
- 17) Sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin yürütme araçlarını güçlendirmek ve küresel iş birliğini yeniden canlandırmaktır.

Sayılan bu hedefler, *Sürdürülebilir Kalkınma için 2030 Ajandası* olarak adlandırılmaktadır. BM Genel Kurulu bahse konu Ajandayı, 25 Eylül 2015 tarihinde kabul etmiştir. BM Genel Kurulu anılan kararı kapsamında, benimsenen hedeflere ulaşmak konusunda 15 yıllık süreç içerisinde BM tarafından izlenmesi planlanan ayrıntılı yol haritasını ortaya koymaktadır.⁴⁹

49 Sayılan hedefler, *Sürdürülebilir Kalkınma için 2030 Ajandası* olarak adlandırılmaktadır ve BM Genel Kurulunca 25 Eylül 2015 tarihinde kabul edilmiştir. Anılan karar kapsamında, BM 15 yıllık süreç içerisinde hedeflere ilişkin ayrıntılı yol haritasını belirlemektedir. Karar için bkz. BM Genel Kurulu, 25 Eylül 2015 Tarih ve A/Res/70/1 Sayılı Kararı, **BM Resmi İnternet Sitesi**, http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E,

Benimsenen hedeflere bakıldığında çevrenin korunması ile sürdürülebilir kalkınma arasındaki sıkı ilişki göze çarpmaktadır. Bu itibarla *sürdürülebilir kalkınma* ile kast edilen asıl hedefin *çevreye tahribat vermeksizin insan refahını arttırmak* şeklinde formüle edebilmesi mümkündür. Bu durum aynı zamanda sürdürülebilir kalkınma ile çevre hakkı arasındaki ilişkinin de ifadesidir. Şöyle ki kalkınma sağlanırken çevre hakkının ihlal edilmemesi beklenmektedir. Dolayısıyla kalkınma ya da insan refahının artırılması için gerçekleştirilen eylemlerin sınırı, çevrenin korunması yükümlülüğü ya da çevre hakkı ile belirlenmektedir ki bu durum aynı zamanda iki menfaat arasındaki gerilimin de ifadesidir.

Hukuki boyutta ise bahse konu fayda çatışması, çevrenin korunmasına yönelik kısıtlayıcı hükümler ile belirli hak ve özgürlüklerin çatışması şeklinde belirginleşmektedir. Söz gelimi, mülkiyet hakkının kişiye tanıdığı özgürlük alanının çevrenin korunması maksadıyla sınırlandırılması bu konuya örnek olarak gösterilebilir. Böyle bir durumda, kimi zaman doğa (çevre) *hak süjesi* halini almakta ve çatışan karşı hakkın süjesi olan insan ile doğa (çevre) arasında bir tercihe gidiliyor oluşu meseleyi tartışmaya açık hale getirebilmektedir. Bu noktada hukuki düzenlemelerin çatışan menfaatleri ortak bir noktada buluşturması beklenmektedir. Dengenin sağlanması konusunda ise hukuki metinlerin lafzından ziyade, bu kuralların nasıl uygulandığı önem kazanmaktadır. Diğer bir ifadeyle kısaca değinilen çatışma düğümünün çözümünde, hukuk kurallarının niteliği ile birlikte (ve hatta çok daha fazla) uygulayıcıların yorumları ve konuya yaklaşımları kilit bir rol üstlenmektedir. Zira şu bir gerçektir ki hukuk normlarının etkinliği, ilgili normların lafzi görünümünden ziyade uygulamadaki sonuçlarıyla doğru orantılıdır.

IV. ÇEVRENİN KORUNMASINDA ANAYASANIN ÖNEMİ NEDİR?

Günümüzde çevresel problemlerin ulaştığı boyut son derece ciddi bir noktadır. Geline aşamada çevresel problemlerin ayırım yapmaksızın tüm insanları tehdit ettiği ve hatta devletlerin güvenliğine dahi sirayet ettiği kabul edilmektedir.⁵⁰ Devletlerin kolektif birtakım politikalar benimsemelerini gerekli kılan bu durum, uluslararası alanda imzalanan anlaşmaların çevrenin korunması bakımından büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan uluslararası hukuk bakımından egemen devletlerin ancak kendi rızaları ile birtakım yükümlülükleri üstlendikleri düşünüldüğünde⁵¹, çevrenin hukuk eliyle korunmasında asıl etkin yolun *iç hukuk koruması*

(E.T. 03.07.2018).

50 Yakın zamanda Temmuz 2018'de Yunanistan'da çıkan ve çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine neden olan yangın felaketi çevre bilincinin tüm insanlık bakımından ne derece mühim bir mesele olduğunu tüm dünyaya bir kez daha hatırlatmıştır. Bir haber ajansında yer alan yazıda Yunanistan yangını hakkında şu ifadelere yer verilmiştir: "...Kış aylarında yağış oranının beklenenden düşük olmasıyla yeraltı su kaynakları yetersiz kaldı ve 2017 yazındaki yüksek sıcaklıklarla bitki örtüsü tam olarak dengesini sağlayamadı. Bunun sonucunda da, bazı bölgelerde hava sıcaklığının 40 dereceyi bulmasıyla yaşanan kuraklık orman yangınlarını da tetikledi.... Uzmanlar, Yunanistan'da son iki yılda meydana gelen yangınların iklim değişikliğiyle tekrarlanabileceği uyarısında bulunuyor...". Haber için bkz. BBC News Türkçe, "Yunanistan'da Yangınlar Neden Çıktı?", **BBC Resmi İnternet Sitesi**, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-44952721>, (E.T. 08.08.2018).

51 Uluslararası hukuk bakımından tarafları açısından bağlayıcı olan Kyoto Protokolü ele alındığında, Kanada, Yeni Zelanda ve Japonya'nın da aralarında bulunduğu yirmi devletin emisyon taahhütlerini yerine getirmedikleri görülmektedir. ABD en fazla sera gazı salınımı yapan devlet olmasına rağmen sözleşmeye taraf değildir. Çin

olduğunu söylemek mümkündür.⁵² Bu bağlamda iç hukukta normlar hiyerarşisinin en üstünde bulunduğu kabul edilen anayasanın en etkin ve en güçlü hukuki koruma olduğu açıktır.⁵³

Ciddi, kapsamlı ve komplike yapıdaki çevresel sorunlara yönelik bir takım etkin politikaların uygulanabilmesi maksadıyla çevrenin anayasal boyutta korunması gereklilik arz etmektedir. Çevresel sorunlara karşı başvurulması gereken etkin politikaların anayasa hükümlerine dayandırılması, normlar hiyerarşisi bakımından hukuki korumanın değerini en üst seviyeye çekmek anlamına gelmektedir. Bu itibarla *anayasal koruma*, çevrenin korunması bakımından başvurulması gereken en etkili yöntemlerin başında yer almaktadır.⁵⁴

Nitekim dünya geneline bakıldığında, özellikle 1970 yılından itibaren birçok anayasanın çevrenin korunması konusunda bir takım yeni düzenlemeleri içeriğine dâhil ettiği görülmektedir.⁵⁵ Bu gelişmelerin yaşandığı öncü ülkelerden biri olarak İsviçre'nin gösterilebilmesi mümkündür. Eski 1874 İsviçre Anayasası m. 24 kapsamında gerçekleştirilen 1971 değişiklikleri çerçevesinde nehir ve ormanlar, sular ve doğa anayasal koruma altına alınmıştır.⁵⁶ İsviçre'yi takiben 1975 yılında Yunanistan ve Papua Yeni Gine, 1976 yılında Portekiz, 1978 yılında İspanya sağlıklı bir çevrede yaşama hakkını tanıyan ilk devletlerdir. Fransa ise 2004 yılında *Çevre Şartı*'nı kabul etmiş, 2005 yılında Şartı Anayasasının Başlangıç kısmına dahil etmiştir. Böylelikle Fransa'da çevre hakları, 2005 yılından itibaren anayasal haklar olarak koruma altına alınmıştır.⁵⁷ Günümüzde dünya üzerindeki devletlerin yaklaşık olarak dörtte üçü anayasasında çevrenin korunmasına ilişkin açık düzenlemelere yer vermiş durumdadır. Mevcut anayasal düzenlemelere bakıldığında, çevrenin korunmasına ilişkin olarak devlet ve/veya kişilere birtakım ödevlerin ya da kişilere birtakım hakların tanınabildiği görülmektedir.⁵⁸

de yüksek sera gazı salınım oranına rağmen herhangi bir emisyon düşürme taahhüdünde bulunmamaktadır. Dolayısıyla uluslararası sözleşmeler bağlayıcı olsalar dahi uluslararası hukuk, yaptırım konusunda başta egemenlik olgusu nedeniyle yetersiz kalabilmektedir. Bkz. Hannah Chang, "A 'Legally Binding' Climate Agreement: What Does it Mean? Why Does it Matter?", 23 Şubat 2010, **State of the Planet Earth Institute Columbia University Resmi İnternet Sitesi**, <https://blogs.ei.columbia.edu/2010/02/23/a-%E2%80%9Clegally-binding%E2%80%9D-climate-agreement-what-does-it-mean-why-does-it-matter/>, (E.T. 09.11.2018).

52 Diğer taraftan anayasal korumanın uluslararası korumaya bir alternatiften ziyade bütüncü olarak görülmesi gerekir. Bu itibarla çevrenin anayasa ile korunması, uluslararası korumanın ikamesi değil, tamamlayıcısı olarak görülebilmektedir. James R. May ve Erin Daly, **Global Environmental Constitutionalism**, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, s. 49-54.

53 Boyd, *The Constitutional Right*, s. 2.

54 Tim Hayward, **Constitutional Environmental Rights**, Oxford University Press, New York, 2005, s. 5-8.

55 David R. Boyd, "Paper 4: The Status of Constitutional Protection for the Environment in Other Nations", **David Suzuki Foundation Resmi Web Sitesi**, <https://david Suzuki.org/wp-content/uploads/2013/11/status-constitutional-protection-environment-other-nations-SUMMARY.pdf>, (E.T. 13.07.2018), (The Status).

56 Inger Weibust, **Green Leviathan: The Case for a Federal Role in Environmental Policy**, Routledge, New York, 2016, s. 111.

57 Anayasal koruma alanı anayasaya uygunluk denetimi kapsamında pratikte de etkinlik kazanmış durumdadır. Bkz. David Marrani, "Reinforcing Environmental Rights: The French Charter for the Environment", **Revista Europea de Derechos Fundamentales**, Cilt: 25, Yıl: 2015, s. 399.

58 Boyd, *The Status*, s. 2.

Diğer bir ifade ile çevrenin anayasal boyutta korunması bir *ödev* ve/veya bir *hak* şeklinde formüle edilebilmektedir. Anayasalar kapsamında devlete ve kişilere yönelik bir takım hak ve/veya ödevler belirlemek suretiyle çevrenin korunması sayesinde, güçlü çevre yasalarının ve politikaların oluşturulabildiği, etkin bir uygulamanın sağlanabildiği, çevreye dair kararların daha demokratik olarak alınabildiği, hesap verebilirlik oranının arttırılabildiği, çevresel adaletsizliğin azaltılabildiği, sosyal ve ekonomik haklar bakımından eşitliğin güçlendirilebildiği ve çevrenin daha etkin bir şekilde değerlendirilebildiği savunulmaktadır. Buna karşın çevrenin anayasal boyutta korunması yöntemi; çevresel hakların belirsiz olması, mevcut insan hakları ve çevre yasaları nedeniyle gereksiz olması, seçilmişlerden hakimlere doğru iktidar devrine sebep olması nedeniyle demokrasi bakımından tehlike arz etmesi, dava sayısında artışa sebep olması, tatbik edilebilir ve etkin olmaması gerekçeleriyle eleştirilmektedir.⁵⁹

Günümüzde çevre hakkı bir insan hakkı olarak kabul edildiğine göre⁶⁰, anayasasında insan haklarından herhangi birini ya da bir kısmını güvence altına almış olan devletlerin çevreyi de anayasal boyutta koruması makul sayılan bir beklenti olarak kabul edilmektedir.⁶¹ Aksi yöndeki bir tutum, devletin yasa yapma politikası konusundaki tutarlılığını eleştiriler karşısında savunmasız kılacaktır. Bu ise aynı zamanda *demokrasi* ve *hukuk devleti ilkesine* dahi olumsuz olarak sirayet edebilecek boyutta ciddi bir hukuki problem niteliğindedir. Son derece açık olan bu durum tek başına, çevrenin anayasal boyutta korunmasının ne derece önemli ve gerekli olduğunu idrak etmek bakımından yeterlidir.

V. 1982 ANAYASASI KAPSAMINDA ÇEVRE HAKKININ GÖRECE NİTELİĞİ

1876 Anayasası dâhil olmak üzere, 1921 Anayasası, 1924 Anayasası ya da 1961 Anayasası kapsamında doğrudan ve açıkça çevre hakkına rastlamak mümkün değildir. Bu durum çevre hakkının evrensel düzeyde gelişim süreci göz önüne alındığında yadırganmaması gereken bir olgudur. Zira çevre hakkının kimlik kazanarak anayasalara girişi ancak 1970'li yıllarda

59 Boyd, *The Constitutional Right*, s. 3.

60 *Gözler'e* göre insan hakları devletten önce var olan haklar olduğuna göre varlığı devlete bağlı bulunan pozitif statü hakları (sosyal haklar) *insan hakları* kapsamında yer almaz. Bkz. Kemal Gözler, **İnsan Hakları Hukuku**, Ekin Kitabevi, Bursa, 2017, (İnsan Hakları), s. 88. *Gözler'in* bu yaklaşımıyla düşünüldüğünde, bir anayasada çevre hakkı, sosyal ve ekonomik bir hak olarak düzenlendiğinde, ilgili anayasa bakımından çevre hakkının bir *insan hakkı* olarak nitelendirilebilmesi mümkün olmayacaktır. Diğer taraftan *Kaboğlu'nun* belirttiği üzere çevre hakkı sosyal bir hak olarak tanımlanmış olsa dahi kişinin hakları bakımından *olmazsa olmaz* bir tamamlayıcılık görevi üstlenmektedir. İbrahim Ö. Kaboğlu, "Çevre Hakkı Üzerine (Bir Danıştay Kararının Düşündürdükleri)", **İnsan Hakları Yılığ**, TODAİ, Sayı: 10-11, Yıl: 1989, (Çevre), s. 122. Kanımızca herhangi bir anayasada çevre hakkı sistematik olarak sosyal haklar kapsamında düzenlenmiş olsa dahi bu durum günümüzde genel olarak, çevre hakkının nitelik itibarıyla bir insan hakkı olarak kabul edildiği gerçeğini değiştirmemektedir. Öğretide çevre hakkını bir insan hakkı olarak kabul eden görüşlerden bazıları için bkz. Kaboğlu, *Çevre*, s. 113; Gürseler, s. 199-200; Erdal Abdulhakimoğulları/ Özcan Sezer/ Mahmut Akpınar, "Küresel, Ulusal ve Yerel Düzeyde Bir İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkının Gelişimi", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 14, Yıl: 2011/2, s.67-68; Hasan Tahsin Fendoğlu, **İnsan Hakları Hukuku**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2017, s. 55.

61 Hayward, s. 71-72.

başlayabilmiştir. Bununla birlikte öğretide bazı yazarlar, 1961 Anayasası m. 49/1 hükmü⁶² ile korunan sağlık hakkı kapsamına çevre hakkını da dâhil etmektedir. Türk Anayasalarında özel olarak (ya da doğrudan) çevre hakkı ile ilk kez 1982 Anayasası kapsamında karşılaşılmaktadır.⁶³

1982 Anayasası m. 56 kapsamında çevre hakkı, doğrudan ve açık bir biçimde güvence altına alınmaktadır. 56'ncı maddeye göre, “Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir.”. Çevre hakkının öznesi, herkes olarak belirlenmiştir. Çevreyi koruma ödevi ise devlet ve vatandaşlara yüklenmektedir. Söz konusu durum kendi içinde çelişkili olmakla eleştirilmektedir. Hakkın süjesi ile muhatap arasındaki bu uyumsuzluğun giderilmesi bakımından 56'ncı maddenin *amaçsal (gai) yorum* yöntemiyle ele alınması ve çevrenin korunması ödevinin yüklendiği *vatandaşlar* ifadesini, hak süjesine uyumlu bir şekilde, herkes olarak geniş bir şekilde anlamak yerinde bir değerlendirme olacaktır.⁶⁴

Ekonomik ve sosyal haklar arasında korunan sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı, Anayasa m. 65 kapsamında devlete *mali kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde*⁶⁵ bir yükümlülük getirmektedir. Aynı madde kapsamında devletin ekonomik ve sosyal ödevlerin *amaçlarına uygun öncelik* gözetmesi de öngörülmektedir.⁶⁶

Özet bir ifadeyle anlatmak gerekir ise devlet, ekonomik ve sosyal görevlerini ifa ederken bu görevler arasında bir *öncelik-sonralık sıralamasında* bulunmak durumundadır. Bu bağlamda yapılacak olan öncelik-sonralık sıralaması esasen devletin sahip olduğu mevcut mali kaynakların paylaşılması anlamına gelmektedir. Örnek vermek gerekirse; ekonomik ve sosyal haklar kapsamında bulunan eğitim ve öğrenim hakkı (m. 42) ile yine ekonomik ve sosyal haklar kapsamında yer alan sosyal güvenlik hakkı (m. 60) arasında mali kaynakları ile oranlı, sınırlı bir şekilde yükümlülük altında bulunan devlet, cari mali kaynakları öncelikle hangi ödevde kanalize edeceği hususunda bir öncelik-sonralık tercihinde bulunmak durumundadır. Şüphesiz bu tercih mevcut siyasi iktidarın *politik* tercihidenden ibarettir.⁶⁷ Tercihin politik niteliği beraberinde,

62 Bahse konu m. 49/1 uyarınca “Devlet, herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesini ve tıbbi bakım görmesini sağlamakla ödevlidir.”.

63 Can Hamamcı, “Çevre Hakkı Üzerine Düşünceler”, **TODAİE İnsan Hakları Yıllığı**, Sayı: 5-6/1, Yıl: 1984, s. 176; Mehmet Semih Gemalmaz, “Bir İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı ve Türk Düzenlemesi”, **Ord. Prof. Sulhi Dönmezer'e Armağan**, İstanbul Üniversitesi Hukuku Fakültesi Mecmuası, Cilt: 52, Sayı: 1-4, Yıl: 1986-1987, s. 249.

64 Aynı yönde görüş için bkz. Yasemin Özdek, **Bir İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı**, TODAİE, Ankara, 1993, s.127; Tunç ve Göven, s. 116; Yasemin Semiz, “Anayasa Mahkemesi'nin Çevre Hakkı Perspektifi”, **Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 4/2, Yıl: 2014, s. 10-11.

65 *Mali kaynakların yeterliliği ölçüsü*, devlete ekonomik ve sosyal ödevlerinden kaçınma imkânı sunmaz. Devlet söz konusu ödevlerin ifası için gerekli azami çabayı göstermek ve ekonomik kalkınma arttıkça bu ödevlere bütçeden daha fazla pay ayırmak durumundadır. Bkz. Mümtaz Soysal, **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, Gözden Geçirilmiş 7'nci Bası, Gerçek Yayınevi, Ankara, 1987, s. 240.

66 Maddenin ilk halinde *amaçlarına uygun öncelik* ifadesi yerine *ekonomik istikrarın korunması* ifadesi geçmekteydi. 2001 yılında yapılan değişiklikle *ekonomik istikrarın korunması* ifadesi çıkarılmış bunun yerine *amaçlarına uygun öncelik* ifadesi getirilmiştir.

67 Örnek vermek gerekirse, nükleer santral kurma konusunda mevcut düzenleme ile devletin ekonomik kalkınma öncelikli karar vermesinin önünde bir engel bulunmamaktadır. Bkz. Ayşegül Mengi ve Menaf Turan, “Türkiye’de Çevre Hakkının Gerçekleşmesi: Hidroelektrik Santraller Örneğinde”, **Yeni Kuşak İnsan Hakları**, Ed: Kivilcim

kalkınma ile çevrenin korunması geriliminde takınılacak tavrı öne çıkarmaktadır. Zira öncelikli olarak kalkınmayı hedefleyen bir politikanın varlığı, çevrenin korunması sorununun ikinci plana itilmesi anlamına gelebilmektedir. Dolayısıyla, kalkınma ile çevrenin korunması gerilimi, 1982 Anayasası kapsamında çevre hakkının göreceli niteliğini etkileyebilmektedir.

1982 Anayasası kapsamında ekonomik ve sosyal bir hak olarak çevre hakkının diğer haklar arasında bir önceliğe sahip olup olmadığı, şayet bir önceliğe sahip ise bu önceliğin ne derece bir öncelik arz ettiği politik bir tercih neticesinde belirlenmektedir. Bu anlamda çevre hakkına verilecek önem bakımından devlete geniş bir *takdir* alanının tanındığını söylemek mümkündür.⁶⁸ Bahse konu geniş takdir marjı nedeniyle anayasal boyutta çevre hakkı konusundaki devlet hassasiyetinin siyasi iktidarlar arasında farklılık gösterebilmesi olasıdır. Dolayısıyla 1982 Anayasası kapsamında çevre hakkı, siyasi iktidarlarca benimsenen politikalar çerçevesinde⁶⁹ farklı önem sıralamalarına tabi tutulabilmesi nedeniyle *görecelidir*. Anayasa Mahkemesi de m. 56 kapsamında devlete düşen ödevin nasıl yerine getirileceği konusunda takdir alanının bulunduğunu kabul etmektedir. Ancak bu takdir yetkisinin, çevrenin korunması yükümlülüğünün yerine getirilmemesine yol açacak şekilde, *ölçüsüzce* kullanılmaması gerekir.⁷⁰

Akkoyunlu Ertan), TODAİE Yayınları, Ankara, 2013, s. 89-90.

68 Devlete olumlu bir edim getirmeyen sendika, toplu sözleşme ve grev gibi haklar bakımından mali kaynakların yeterliliği ölçütü bir anlam ifade etmemektedir. *Soysal*, söz konusu hakları *temel hak niteliğindeki sosyal ve ekonomik haklar* olarak nitelendirmektedir. Bkz. Soysal, s. 241-242. Devlete olumlu edim yükleyen haklar bakımından ise mali kaynakların yeterliliği ölçütü geçerlidir. Yasama erki devlete olumlu edim yükleyen ekonomik ve sosyal hakları yerine getirme konusunda takdir hakkına sahiptir. Ancak bahse konu takdir yetkisinin mutlak olup olmadığı tartışmalıdır. Yasama erki tarafından bu konuda çıkarılacak kanunların anayasaya aykırılığı denetlenirken yargı erkinin öncelikler, yöntemler ve ölçüler konusundaki siyasi takdire müdahale etmemesi gerekir. Bkz. Ergun Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, Gözden Geçirilmiş 7'nci Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2002, s. 136; Bülent Tanör ve Necmi Yüzbaşıoğlu, **1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku**, 15'inci Bası, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 188-190; Kemal Gözler, **Türk Anayasa Hukuku Dersleri**, 21'inci Baskı, Ekin Yayıncılık, Bursa, 2017, (Anayasa), s. 77-78.

69 Anayasa Mahkemesi'ne göre, "Devlete yüklenen sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın sağlanması ödevinin yerine getirilmesi amacıyla sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına müdahalede bulunulması mümkündür. Ancak bu müdahalenin, Anayasa'nın 13. maddesi uyarınca demokratik toplum düzeninin gereklerine uygun ve ölçülü olması gerekir. Ölçülülük ilkesi, yasal önlemin öngörülen amaç için zorunlu ve amaca ulaşmaya elverişli olmasını, ayrıca amaç ve araç arasında hakkaniyete uygun bir dengenin bulunması gereğini ifade eder." Ölçülülük kapsamında sözü geçen hakkaniyet değerlendirmesi de yine tercihin göreceli olma niteliğini desteklemektedir. Bkz. Anayasa Mahkemesi, 03.07.2014 tarihli E. 2013/89 ve K. 2014/116 sayılı Karar, R.G. Tarih: 04.07.2015 R.G. Sayı: 29406, **Anayasa Mahkemesi Kararlar Bilgi Bankası**, <http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/Od2ecffb-a372-49f3-b9a0-c882f605e216?highlightText=sa%C4%9Fl%C4%B1k%C4%B1%20ve%20dengeli%20bir%20%C3%A7evrede%20ya%C5%9Fama&excludeGereke=True&wordsOnly=False>, (E.T. 10.11.2018).

70 Anayasa Mahkemesi'ne göre, "Anayasa'nın 5. ve 56. maddelerinde belirtilen ödevlerin somut tedbirlerle nasıl yerine getirileceği kanun koyucunun takdirinde ise de söz konusu ödevler yerine getirilirken elektrik üretim faaliyetlerinde çevre mevzuatında belirtilen koşulların yerine getirilmesi için tanınan sürenin ölçülü olması ve sürdürülebilir çevre ilkesiyle uyumlu olması gerekmektedir." Bkz. Anayasa Mahkemesi, 22.05.2014 tarihli E. 2013/65 ve K. 2014/93 sayılı Karar, R.G. Tarih: 24.06.2015 R.G. Sayı: 294396, **Anayasa Mahkemesi Kararlar Bilgi Bankası**, <http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/1b1212b7-997d-42c5-9695-f47a8902fb8d?highlightText=sa%C4%9Fl%C4%B1k%C4%B1%20ve%20dengeli%20bir%20%C3%A7evrede%20ya%C5%9Fama&excludeGereke=True&wordsOnly=False>, (E.T. 10.11.2018).

VI. 1982 ANAYASASI KAPSAMINDA ÇEVRE HAKKI NASIL KUVVETLENDİRİLEBİLİR?

Yukarıda ana hatları ile ifade edilmeye çalışıldığı üzere 1982 Anayasası m. 56 kapsamında çevre hakkı bir ekonomik ve sosyal olarak düzenlenmiştir. Bu durum ise çevre hakkına atfedilen önem ve hassasiyetin belirli oranda dahi olsa hükümetler arasında farklılaşabilmesini mümkün kılmaktadır. Zira yukarıda belirtildiği üzere mevcut durumda Anayasa, çevre hakkı konusunda devlete geniş bir takdir alanı tanımaktadır. Salt kategorik yaklaşıldığında, ekonomik ve sosyal haklar genellemesi içinde çevre hakkının da genel kural kapsamında, diğer ekonomik ve sosyal haklar ile aynı yönde değerlendirilmesi haklı görülebilir. Ancak esasa dair bir yaklaşım izlendiğinde, çevre hakkının sosyal ve ekonomik hak niteliğini dahi sorgulayabilmek kanaatimizce mümkündür.

Çalışmanın henüz başlarında kısaca değinilen 2008 Ekvador Anayasası ve 2009 Bolivya Anayasası gibi güncel örnekler, çevre hakkının anayasal perspektifte yeniden düşünülmesinde öncü bir rol üstlenmiştir. Bu sebeple, çevre hakkı bakımından öncü düzenlemelere yer veren bahse konu iki anayasa, 1982 Anayasası'nın değerlendirilmesinde somut birer *karşılaştırma ölçütü* olarak belirlenmektedir.⁷¹

Değerlendirmenin başında şunu belirtmek gerekir ki 1982 Anayasası kapsamında çevre hakkı Anayasa ile yaşıt ve bu zamana kadar değişikliğe uğramamış bir biçimde mevcudiyetini korumaktadır. Dolayısıyla 1982 Anayasası m. 56, değerlendirme kıstası ve rehber olarak kullanılması amaçlanan 2009 Bolivya Anayasası ve 2008 Ekvador Anayasası'na kıyasla son derece yaşlı bir hükümdür. Bu bakımdan değerlendirmenin gerçekçi olması adına söz konusu zamansal farklılığın göz ardı edilmemesi gerekir.

71 Çalışmanın sınırlılığı kapsamında tarafımızca iki anayasa kıstas alınmaktadır. Bunlar haricinde çevrenin korunması bakımından önem arz eden Bhutan gibi devlet anayasaları da bulunmaktadır. Bhutan Anayasası m. 5, çevre başlığını taşımaktadır ve 3'üncü fıkrasında ülkenin (devlet topraklarının) %60'ının orman olarak muhafaza edilmesini öngörmektedir. Bhutan Anayasasının İngilizce metni için bkz. Bhutan Anayasası 2008, **Constitute**, https://www.constituteproject.org/constitution/Bhutan_2008?lang=en, (E.T. 10.11.2018).

Tablo 1. 1982 Anayasası'nın çevre hakkı bakımından 2008 Ekvador Anayasası ve 2009 Bolivya Anayasası ile karşılaştırılması.

Anayasa	Çevre Hakkı ile İlgili Madde/ Maddeler	Çevre Hakkının Anayasadaki Düzenleniş Yeri/Hakkın Anayasal Niteliği	Çevre Hakkının Süjesi	Çevre Hakkına Dair Hukuki Korumanın Niteliği
2008 Ekvador Anayasası	m. 14, 15, 57, 71, 72, 73, 74 vs. ilgili maddeler	Haklar üst başlığı kapsamında ayrı bir bölüm olarak düzenlenmiştir.	<i>Ekosentrik</i> yaklaşım benimsenmiştir. Çevre bir hak süjesidir.	Herkes anayasa ile korunan çevre hakkını doğrudan talep etme hakkına sahiptir. (m. 71/2).
2009 Bolivya Anayasası	m. 9, 30, 33, 34, 80, 108, 135, 186-189, vs. ilgili maddeler	<i>Sosyal ve ekonomik haklar</i> kapsamında düzenlenmiştir. Diğer bir ifadeyle çevre hakkı Anayasada sosyal ve ekonomik bir hak olarak nitelendirilmiştir.	<i>Antroposentrik</i> yaklaşım benimsenmiştir. Hak süjesi herkesedir. Çevre bir hak süjesi değildir.	Anayasa m. 34 kapsamında herkese çevre hakkı ihlallerine karşı idareye başvuru şartı aranmaksızın doğrudan <i>dava hakkı</i> tanınmıştır. Çevre sorunları için <i>Tribunal Agroambiental</i> ya da <i>Agro-Environmental Court</i> adında ayrı bir yargı oranı tesis edilmiştir (m. 186-189).
1982 Türkiye Cumhuriyeti Devleti Anayasası	m. 56	<i>Sosyal ve ekonomik haklar</i> kapsamında düzenlenmiştir. Diğer bir ifadeyle çevre hakkı Anayasada sosyal ve ekonomik bir hak olarak nitelendirilmiştir.	<i>Antroposentrik</i> yaklaşım benimsenmiştir. Hak süjesi herkesedir. Çevre bir hak süjesi değildir.	Çevre hakkı ancak yasama erki tarafından kanun ile düzenlenmesi halinde kişilerce talep edilebilmektedir.

Tablo 1'de 1982 Anayasası çevre hakkı bakımından Ekvador Anayasası ve Bolivya Anayasası ile karşılaştırılmaktadır. Karşılaştırma kıstasları genel ve yüzeysel de olsa anlaşılabilir bir değerlendirmede bulunabilmek adına toplamda dört adettir.

İlk olarak çevre hakkının her üç anayasa kapsamında yaklaşık kaç maddeye konu edildiği ya da bir diğer ifadeyle anayasaların çevre hakkına tanıdığı *anayasal alan* ortaya konulmaktadır. Bu bağlamda spesifik olarak çevre hakkının koruma alanı olarak değerlendirilmesi mümkün olan anayasa maddeleri gösterilmeye çalışılmıştır. Gerek Ekvador gerekse Bolivya Anayasaları çevre hakkına son derece geniş bir alan tanımaktadır. Parantez açmak gerekir ki Ekvador Anayasası ve Bolivya Anayasası 400'ün üzerinde maddeye sahip son derece *kazuistik* anayasalardır. 1982 Anayasası'na göre yaklaşık olarak iki katı kadar fazla maddeye sahip olmaları göz önüne alınsa dahi, çevre hakkının anayasa içi yoğunluğu bakımından 1982 Anayasası bahse konu iki anayasa karşısında geri kalmaktadır.

İkinci kıstas, Tabloya konu anayasalar kapsamında çevre hakkının hangi hak kategorisinde yer aldığına ilişkindir. Tabloda görüldüğü üzere Bolivya Anayasası ile 1982 Anayasası çevre hakkını bir *sosyal ve ekonomik hak* olarak kabul etmektedir. Ekvador Anayasası ise çevre hakkını herhangi bir kategoriye dâhil etmemeyi tercih etmektedir. Kaldı ki Ekvador Anayasası diğer anayasalardan farklı olarak hak ve özgürlük sistematğinde hak türünü değil hak süjesini esas almıştır. Bu

durum Ekvador Anayasası'nın çevre hakkını daha güçlü bir niteliğe büründürmüş olduğu şeklinde değerlendirilebilir. Zira diğer iki anayasa tarafından benimsenen temel haklar, siyasi haklar, ekonomik ve sosyal haklar ayrımı kategorik olarak⁷² hakların korunma derecesine de etki etmektedir. Söz gelimi 1982 Anayasası m. 65 kapsamında öngörüldüğü üzere, sosyal ve ekonomik haklar bakımından devletin ödevlerinin mali imkânlar ile sınırlı tutulması mümkündür. Ancak bu durum genel bir kural değildir. Nitekim Bolivya Anayasası m. 34, bir önceki madde (m. 33) kapsamında sosyal ve ekonomik bir hak olarak nitelendirdiği çevre hakkının anayasal korumasını güçlendirmektedir. Bahsi geçen 34'üncü madde uyarınca çevre hakkı ihlallerine ilişkin tanınan dava yolu, çevre hakkına verilen önemi ortaya koyar niteliktedir. Bu noktada 1982 Anayasası ile Bolivya Anayasası ayrılmaktadır. Her iki anayasada çevre hakkı bir sosyal ve ekonomik hak olarak nitelendirilmiş olsa dahi Bolivya Anayasası çevre hakkına yönelik hukuki korumayı son derece güçlü tutmuştur. Böylece ikinci değerlendirme kıstası bakımından da 1982 Anayasası'nın çevre hakkına diğer iki anayasaya oranla daha zayıf bir koruma tanıdığı söylenebilir.

Üçüncü kıstas olarak çevre hakkının süjesi esas alınmaktadır. Buna göre 1982 Anayasası ile Bolivya Anayasası aynı yaklaşımla çevre hakkını klasik bir yaklaşımla, antroposentrik olarak düzenlemektedir. Diğer bir ifade ile bahse konu iki anayasada çevre hakkının sahibi insandır. Ekvador Anayasası ise hak süjesi meselesinde diğer iki anayasadan farklı bir tutum benimseyerek çevre hakkının süjesi olarak insanı değil çevreyi esas almaktadır. Ekvador Anayasası m. 71 *Doğanın Hakları* başlığı altında, *Pacha Mama* olarak adlandırılan doğanın; varlığını, yaşam döngüsünü, yapısını, işlevini ve evrimsel süreçlerini sürdürme ve yenileyebilme hakkına sahip olduğu kabul edilmektedir. Ekvador Anayasası kapsamında gözlenen bu tavır, *anayasa koyucunun çevreci felsefesini* göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Tablo kapsamında yer alan dördüncü ve son kıstas ise çevre hakkına ilişkin benimsenen hukuki korumadır. 1982 Anayasası kapsamında düzenlenen çevre hakkına dayanarak dava açabilmek için bu hakkın kanun ile *yasama erki* tarafından düzenlenmiş olması gerekir. Nitekim 2872 sayılı Çevre Kanunu bu amaç doğrultusunda, "...*bütün canlıların ortak varlığı olan çevrenin, sürdürülebilir çevre ve sürdürülebilir kalkınma ilkeleri doğrultusunda korunması...*" amacıyla çıkarılmıştır (m. 1). Türkiye'de çevre ihlalleri karşısında kişilerin sahip olduğu hukuki başvuru hakkı da 2872 sayılı Kanun m. 30'dan kaynaklanmaktadır. Ekvador Anayasası m. 71/2'ye göre ise bu hak doğrudan Anayasa ile tanınmıştır. Bolivya Anayasası m. 34 de aynı şekilde, Anayasa kapsamında, çevre hakkına dayalı dava hakkını tanımaktadır. Dolayısıyla dava hakkı bakımından da 1982 Anayasası'nın diğer iki anayasa karşısında zayıf kaldığını söylemek mümkündür.

72 Hak kategorilerinin farklı ayrımlarla çeşitlendirilebilmesi mümkündür. Ortaya çıkış zamanı (20'nci yüzyılın son çeyreği) bakımından yapılan ayrıma göre, üçüncü kuşak haklar kapsamında yer alan çevre hakkı aynı zamanda dayanışma hakları olarak adlandırılmaktadır. Özdek, s. 26. Dayanışma haklarının gerçekleştirilmesinde birey, devlet, kamu kuruluşları, özel kuruluşlar ve uluslararası toplum olmak üzere toplu bir çabanın varlığı gerekmektedir. Bkz. İbrahim Ö. Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku I: İnsan Hakları Genel Kuramına Giriş*, 7'nci Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2013, (Özgürlükler Hukuku), s. 41-42; İbrahim Ö. Kaboğlu, *Çevre Hakkı*, İletişim Yayınları, (Çevre Hakkı), s. 6.

Her üç kıstas kapsamında 1982 Anayasası'nın diğer iki anayasa karşısında çevre hakkına zayıf bir koruma sağladığı aşıkardır. Bu durumun değiştirilebilmesi ve çevre hakkının anayasal korumasının güçlendirilmesi ise anayasa değişikliği ile mümkündür. Anılan değişiklik hiç şüphe yok ki çok çeşitli formüllerle gerçekleştirilebilir. Hangi formülün benimseneceği ise tali kurucu iktidarın tercihiyle ilgilidir. Hedeflenen neticeye ulaşabilmek adına ise girilecek olan anayasa değişikliğinin özetle şu iki niteliği taşıması beklenecektir:

1) Çevre hakkının Anayasa kapsamındaki *görece* niteliği değiştirilmelidir.⁷³ 2) Çevre hakkına ilişkin *dava yolu* Anayasa kapsamında açıkça tanınmalıdır.⁷⁴

Görece niteliğin değişmesi, çevre hakkı korumasının siyasi iktidarlar arasında farklılık arz etmeyecek şekilde anayasal güvenceye bağlanması anlamına gelmektedir. Bu doğrultuda, mevcut 56'ncı maddenin çevrenin korunması yönündeki (tabiri caizse) temenni boyutunda kalan düzenlemesi yerine, daha bağlayıcı bir anayasal korumanın kabulü gerekmektedir. Dava yolunun anayasa kapsamında güvence altına alınması ise çevre hakkının *program hüküm*⁷⁵ niteliğinden arındırılmasını anlamlı kılacak olan asıl somut adımdır. Bu meyanda, çevre hakkının 1982 Anayasası kapsamındaki konumunu güçlendirmek adına Bolivya Anayasası m. 34'ten feyzalmak fayda sağlayabilir.

Bolivya Anayasası m. 34'e göre, çevre hakkı ihlallerine karşı herkese, idareye başvuru şartı aranmaksızın, doğrudan dava hakkı tanınmaktadır. Böylelikle çevre hakkının yargısal koruma alanına etkinlik ve hız kazandırılması mümkün kılınmaktadır. Hızlıca alınan mahkeme kararları sayesinde, çevreye verilen tahribatın en aza indirilebilmesi ve doğan zararların telafisi daha hızlı ve etkin bir biçimde gerçekleştirilebilmektedir. Bununla birlikte, Bolivya Anayasası kapsamında, çevre hakkı ihlalleri konusunda özel olarak yetkili kılınmış, *Tribunal Agroambiental* ya da *Agro-Environmental Court* adlı ihtisas mahkemeleri kurulmuştur (m. 186-189). Bahse konu özel organik yapılanmanın çevre hakkı korumasının etkinliğine ayrıca katkıda bulunması kuvvetle muhtemeldir.

Bu bağlamda yanlış bir algı oluşmaması adına bir parantez daha açmak gerekir: Bolivya Anayasası kapsamında çevre hakkı bakımından kabul edilen ihtisas mahkemesi uygulaması ilk değıldir. Aksine, çevre hakkına ilişkin ihlaller bakımından özel mahkeme ya da kurul gibi idari çözüm mercilerinin oluşumu 1900'lerin başlarına değıin uzanmaktadır. Danimarka henüz 1917 yılında bir *Doğa Koruma Kurulu (Nature Protection Board)* kurmuştur. Benzer nitelikte 1918 yılında İsveç ve Finlandiya *Su Mahkemeleri* tesis etmiştir. Çevre konusundaki uyumsuzlukları çözmek

73 Görece niteliğin değiştirilmesi, hakkın anayasadaki sistematığının değiştirilmesinden ziyade etkinliğinin artırılmasını ifade etmektedir. Diğer bir ifade ile program hüküm niteliğinin aşılması anlamına gelmektedir.

74 Nitekim AİHM, Türkiye v. Taşkın Kararı'nda, Türkiye'nin taraf olmadığı *Aarhus Sözleşmesi*'ne değıinmiş ve Sözleşmede yer alan çevre ile ilgili konularda yargı yolunun genişletilmesi gerekliliğine vurguda bulunmuştur. Bkz. AİHM, 10 Kasım 2004 tarihli *Türkiye v. Taşkın Kararı*, par. 99.

75 *Program hüküm*, doğrudan uygulanabilirliği olmayan, yasama organına siyasi nitelikte direktifler veren ya da yol gösteren anayasal düzenlemeler için kullanılan tabirdir. 1982 Anayasası m. 65 kapsamında devletin sosyal ve ekonomik yükümlülüklerinin sınırlandırılması, bu kapsamda yer alan düzenlemelerin *program hüküm* olarak nitelendirilmesine dayanak teşkil etmektedir. Bkz. Özbudun, s. 135.

konusunda yetkili kılınan ihtisas mercileri, mahkeme niteliğinde olabileceği gibi genel mahkeme yapılanması içinde oluşturulan özel bir daire ya da bölüm şeklinde de kurulabilir.

Avusturalya'daki New South Wales Eyaleti'nde mevcut *Toprak ve Çevre Mahkemesi (Land and Environment Court)* yapılanması ile Yeni Zelanda'da mevcut *Çevre Mahkemesi (Environment Court)* yapılanması çevre konusundaki en verimli uygulama örnekleri olarak gösterilmektedir.⁷⁶ Adı geçen uygulamalar dışında, Bahamalar, Bangladeş, Belçika, Brezilya, Kanada, Şili, Çin, Kenya, İsviçre, Japonya ve Yeni Zelanda gibi daha birçok devlet uygulamasında çevre hakkı uyuşmazlıkları konusunda yetkilendirilmiş bulunan özel mahkeme ya da kurullara rastlamak mümkündür.⁷⁷ Mevcut tüm uygulamaların tahlil edilmesi, takdir edileceği üzere, bu kısa çalışmanın sınırlarının ötesinde müstakil bir çalışma konusu olabilecek oranda kapsamlı bir meseledir. Ancak özetle şunu belirtmek gerekir ki denenmiş farklı uygulamalardan faydalanmak suretiyle Türkiye'nin adli ve idari yapılanmasına uygun bir çevre mahkemesinin oluşturulması, çevre hakkının kuvvetlendirilmesi adına faydalı olacaktır. Bu bağlamda mevcut yargı teşkilatı içerisine çevre uyuşmazlıkları konusunda uzmanlaşmış bir bölüm eklenmesi maliyet bakımından daha zahmetsiz ve kolay bir yöntem olarak önerilebilir. Türkiye bakımından bu çeşit bir eklemenin idari yargı koluna dâhil edilebilmesi kanaatimizce fonksiyonel bakımdan rasyonel bir tercih olacaktır.

SONUÇ

Çevresel sorunların artan bir ivme ile tüm dünyada hissedilmesi, çevre meselesinin gerek ulusal gerekse evrensel düzeyde neredeyse tüm bilim dalları tarafından irdelenmesine yol açmaktadır. Hukuk bilimi de bahse konu çevre odaklı eğilime kayıtsız kalamamıştır. Hal böyleyken çevre hakkının diğer hak ve özgürlükler bakımından *sine qua non (olmazsa olmaz)* niteliğiyle günümüz anayasalarının ilgi alanında yer alması son derece doğaldır.

Çalışma kapsamında bu olgu; anayasa ile çevre arasındaki ilişki, 1982 Anayasası'nın karşılaştırmalı yöntemle tahlili yoluyla mümkün merteye irdelenmeye çalışılmıştır. Karşılaştırmada temel kıstas olarak, çevreci yaklaşım konusundaki güncellikleri nedeniyle, Ekvador Anayasası ile Bolivya Anayasası'ndan faydalanılmıştır. Nihayetinde karşılaştırma, 1982 Anayasası'nın çevre hakkı koruması bakımından diğer iki anayasa karşısında zayıf bir koruma sağladığı sonucunu ortaya koymaktadır. Mevcut zayıf korumanın kuvvetlendirilebilmesi amacıyla özetle, 1982 Anayasası m. 56 kapsamında, program hüküm niteliğiyle yasamanın takdirine bırakılan çevre hakkının daha katı bir anayasal koruma altına alınması ve bu anayasal korumanın etkin bir yargısal yapılanma ile desteklenmesi önerilmektedir.

Kısaca değinilen önerilerin çevre hakkı ihlallerine yönelik etkinliği elbette mutlak değildir. Zira hukuk ya da anayasanın sosyolojik problemlere dair kesin çözüm olma gibi bir iddiası

76 Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. George (Rock) Pring ve Catherine (Kitty) Pring, **Greening Justice Creating and Improving Environmental Courts and Tribunals**, The Access Initiative, Washington, 2009, s. 1-26.

77 Bu konuya ilişkin uygulama listesi için bkz. Pring ve Pring, s. 106-109.

bulunmamaktadır. Birçok sosyolojik hedefte olduğu gibi çevrenin korunması, hukuktan önce bir eğitim ve kültür meselesidir. Diğer taraftan çalışma kapsamında Anayasa Hukuku perspektifinden ele alınan çevrenin korunması, Türkiye bakımından, ulusal boyutta çözümler sunmaya çalışmaktadır. Oysa çevrenin korunması nitelik itibariyle evrensel boyuttadır. Dolayısıyla çalışma kapsamında Türkiye ölçeğinde önerilen, anayasal korumanın güçlendirilmesi düşüncesi, çevre hakkının esasen ulusal düzeyde korunmasına hizmet edebilecek olan küçük bir denemeden ibarettir. Ancak dünya üzerinde farklı devletlerce artarak yaygınlaşan bu gibi ulusal boyutlu anayasal dönüşümler bir araya geldiğinde, çevre hakkının evrensel düzeyde etkin bir biçimde korunabilme ihtimalinin bulunduğu unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

- Aarhus Convention, **UNECE Resmi İnternet Sitesi**, <https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf>, (E.T. 08.11.2018).
- Abdulahakimoğulları, Erdal / Sezer, Özcan / Akpınar, Mahmut, “Küresel, Ulusal ve Yerel Düzeyde Bir İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkının Gelişimi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 14, Yıl: 2011/2, s. 61-88.
- Anayasa Mahkemesi, 22.05.2014 tarihli E. 2013/65 ve K. 2014/93 sayılı Karar, R.G. Tarih: 24.06.2015 R.G. Sayı: 294396, **Anayasa Mahkemesi Kararlar Bilgi Bankası**, <http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/1b1212b7-997d-42c5-9695-f47a8902fb8d?highlightText=sa%C4%9Fl%C4%B1kl%C4%B1%20ve%20dengeli%20bir%20%C3%A7evrede%20ya%C5%9Fama&excludeGerekce=True&wordsOnly=False>, (E.T. 10.11.2018).
- Anayasa Mahkemesi, 03.07.2014 tarihli E. 2013/89 ve K. 2014/116 sayılı Karar, R.G. Tarih: 04.07/2015 R.G. Sayı: 29406, **Anayasa Mahkemesi Kararlar Bilgi Bankası**, <http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/0d2ecffb-a372-49f3-b9a0-c882f605e216?highlightText=sa%C4%9Fl%C4%B1kl%C4%B1%20ve%20dengeli%20bir%20%C3%A7evrede%20ya%C5%9Fama&excludeGerekce=True&wordsOnly=False>, (E.T. 10.11.2018).
- Anayurt, Ömer, “Hakların Bütünlüğü Açısından İnsan Hakları Sınıflandırmalarının Değerlendirilmesi”, **Türkiye’de İnsan Hakları**, TODAİE Yayınları, 2000, Ankara.
- BBC News Türkçe, “Yunanistan’da Yangınlar Neden Çıktı?”, **BBC Resmi İnternet Sitesi**, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-44952721>, (E.T. 08.08.2008).
- Bilir, Faruk ve Hamdemir, Berkan, “Çevre Hakkı ve Uygulaması”, **International Conference on Eurasian Economies 2011**, Manas University Press, Bişkek, 2011, s. 143-149.
- Bhutan Anayasası 2008, **Constitute**, https://www.constituteproject.org/constitution/Bhutan_2008?lang=en, (E.T. 10.11.2018).
- BM Genel Kurulu, 11 Aralık 1987 Tarih ve A/Res/42/186 Sayılı Karar, **BM Resmi İnternet Sitesi**, <http://www.un.org/documents/ga/res/42/ares42-186.htm>, (E.T. 03.07.2018).
- BM Genel Kurulu, 25 Eylül 2015 Tarih ve A/Res/70/1 Sayılı Kararı, **BM Resmi İnternet Sitesi**, http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E, (E.T. 03.07.2018).
- BM, “Report of the United Nations Conference on the Human Environment”, Stockholm 5-46 June 1972, **BM Resmi İnternet Sitesi**, <http://www.un-documents.net/aconf48-14r1.pdf>, (E.T. 14.08.2018).
- BM, “Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future”, **BM Resmi İnternet Sitesi**, <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>, (E.T. 03.07.2018).
- BM, “Sustainable Development Goals Knowledge Platform”, **BM Resmi İnternet Sitesi**, <https://sustainabledevelopment.un.org/topics/sustainabledevelopmentgoals>, (E.T. 03.07.2018).
- BM, “UN Sustainable Development Summit 2015”, **BM Resmi İnternet Sitesi**, <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/summit>, (E.T. 03.07.2018).
- Boyd, David R. “Paper 4: The Status of Constitutional Protection for the Environment in Other Nations”, **David Suzuki Foundation Resmi Web Sitesi**, <https://david Suzuki.org/wp-content/uploads/2013/11/status-constitutional-protection-environment-other-nations-SUMMARY.pdf>, (E.T. 13.07.2018), (The Status).
- Boyd, David R. “The Constitutional Right to a Healthy Environment”, **Environment Science and Policy for Sustainable Development**, July-August 2012, (The Constitutional Right), s. 3-15.

- Chang, Hannah, "A 'Legally Binding' Climate Agreement: What Does it Mean? Why Does it Matter?", 23 Şubat 2010, **State of the Planet Earth Institute Columbia University Resmi İnternet Sitesi**, <https://blogs.ei.columbia.edu/2010/02/23/a-%E2%80%9Clegally-binding%E2%80%9D-climate-agreement-what-does-it-mean-why-does-it-matter/>, (E.T. 09.11.2018).
- Chichilnisky, Graeiel, "Sustainable Development and North-South Trade", **Protection of Global Biodiversty: Converging Strategies**, Ed. Lakshinan D. Guruswamy and Jeffrey A. McNeely, Duke University Press, Durham and London, 1998.
- Collins, Lynda, "Are We There Yet? The Right to Environment in International and European Law", **McGill International Journal of Sustainable Development Law and Policy / Revue internationale de droit et politique du développement durable de McGill**, Vol. 3, No. 2 (2007), s. 119-153.
- Constitution of Bolivia, **CCP Resmi İnternet Sitesi: Constitute**, https://www.constituteproject.org/constitution/Bolivia_2009?lang=en, (E.T. 08.08.2018).
- Constitution of the Republic of Ecuador, **Georgetown University Political Database of Americas**, <http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html>, (E.T. 08.08.2018).
- Cullet, Philippe, "Definition of an Environmental Right in a Human Rights Context", **Netherlands Quarterly of Human Rights**, Volume: 13, Issue: 1, Year: 1995, pp. 25 – 40, <https://doi.org/10.1177/016934419501300103>, (E.T. 14.08.2018).
- Fendoğlu, Hasan Tahsin, **İnsan Hakları Hukuku**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2017.
- Gemalmaz, Mehmet Semih, "Bir İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı ve Türk Düzenlemesi", **Ord. Prof. Sulhi Dönmezer'e Armağan**, İstanbul Üniversitesi Hukuku Fakültesi Mecmuası, Cilt: 52, Sayı: 1-4, Yıl: 1986-1987, s. 233-278.
- Gözler, Kemal, **İnsan Hakları Hukuku**, Ekin Kitabevi, Bursa, 2017, (İnsan Hakları).
- Gözler, Kemal, **Türk Anayasa Hukuku Dersleri**, 21'inci Baskı, Ekin Yayıncılık, Bursa, 2017, (Anayasa).
- Güneş, Ahmet M. "Aarhus Sözleşmesi Üzerine Bir İnceleme", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 1, Yıl: 2010, s. 299-333.
- Hamamcı, Can, "Çevre Hakkı Üzerine Düşünceler", **TODAİE İnsan Hakları Yıllığı**, Sayı: 5-6/1, Yıl: 1984, s. 171-180.
- Hamamcı, Can ve Keleş, Ruşen, **Çevre Bilim**, İmge Kitabevi, Ankara, 1993, s. 19-21.
- Handl, Günter, "Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm Declaration), 1972 and the Rio Declaration on Environmental and Development, 1992", **United Nations Audiovisual Library of International Law**, http://legal.un.org/avl/pdf/ha/dunche/dunche_e.pdf, s. 1-5, (E.T. 02.07.2018).
- Hayward, Tim, **Constitutional Environmental Rights**, Oxford University Press, New York, 2005.
- Hynes, H. Patricia, **The Recuring Silent Sipring**, Pergamon Press, New York, 1989.
- Jeffords, Christopher, "Constitutional Environmental Human Rights: A Descriptive Analysis of 142 National Constitutions", **The Human Rights Institute University of Connecticut**, Working Paper 16, 2011.
- Kaboğlu, İbrahim Ö. **Çevre Hakkı**, İletişim Yayınları, (Çevre Hakkı).
- Kaboğlu, İbrahim Ö. "Çevre Hakkı Üzerine (Bir Danıştay Kararının Düşündürdükleri)", **İnsan Hakları Yıllığı**, TODAİ, Sayı: 10-11, Yıl: 1989, s. 107-137, (Çevre).
- Kaboğlu, İbrahim Ö. **Özgürlükler Hukuku I: İnsan Hakları Genel Kuramına Giriş**, 7'nci Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2013, (Özgürlükler Hukuku).
- Kalabalık, Halil, **İnsan Hakları Hukukuna Giriş**, 3'üncü Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2013.
- Kapani, Münci, **Kamu Hürriyetleri**, 7'nci Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 1993.

- Kortenkamp Katherine V. ve Colleen F. Moore, “Ecocentrism And Anthropocentrism: Moral Reasoning About Ecological Commons Dilemmas”, **Journal of Environmental Psychology**, Volume: 21, Issue: 3, Year: 2001, pp. 261-272.
- Kuzu, Burhan, “Sağlıklı ve Dengeli Bir Çevrede Yaşama Hakkının Gelişim Süreci”, **İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 20, Yıl: 1996, s. 143-452.
- Marrani, David, “Reinforcing Environmental Rights:The French Charter for the Environment”, **Revista Europea de Derechos Fundamentales**, Cilt: 25, Yıl: 2015, s. 383-400.
- May, James R. ve Daly, Erin, **Global Environmental Constitutionalism**, Cambridge University Press, Cambridge, 2015.
- McNeill, Desmond, “The Concept of Sustainable Development”, **Global Sustainable Development in the 21st Century**, Ed. Keekok Lee and Desmond McNeill, Edinburg University Press, Edinburg, 2000, s. 10-30.
- Mengi, Ayşegül ve Turan, Menaf, “Türkiye’de Çevre Hakkının Gerçekleşmesi: Hidroelektrik Santraller Örneğinde”, **Yeni Kuşak İnsan Hakları**, Ed: Kıvılcım Akkoyunlu Ertan), TODAİE Yayınları, Ankara, 2013, s. 81-109.
- Özbudun, Ergun, **Türk Anayasa Hukuku**, Gözden geçirilmiş 7’nci Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2002.
- Özdek, Yasemin, **Bir İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı**, TODAİE, Ankara, 1993.
- Pavato, Paula M. “A Right to Environment in International Law: Current Status and Future Outlook”, **Review of European Community and International Environmental Law**, Volume: 8, Issue: 3, Year: 1999, s. 309-321.
- Pring, George (Rock) ve Pring, Catherine (Kitty), **Greening Justice Creating and Improving Environmental Courts and Tribunals**, The Access Initiative, Washington, 2009.
- Rachel Carson Resmi İnternet Sitesi**, www.rachelcarson.org, (E.T. 27.06.2018).
- Seers, Dudley, **The Meaning of Development**, Institute of Development Studies, Communication Series No. 44, Brighton, 1969.
- Semiz, Yasemin, “Anayasa Mahkemesi’nin Çevre Hakkı Perspektifi”, **Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 4/2, Yıl: 2014, s. 1-46.
- Soysal, Mümtaz, **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, Gözden Geçirilmiş 7’nci Bası, Gerçek Yayınevi, Ankara, 1987.
- Şirin, Tolga, “Gelecek Kuşaklardan Doğanın Haklarına: Bolivya ve Ekvador Anayasaları”, **II. Çevre ve Kent Hukuku Kurultayı**, Ankara, 2014, s. 53-71.
- Tanör, Bülent ve Yüzbaşıoğlu, Necmi, **1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku**, 15’inci Bası, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- Tarlock, A. Dan. “History of Environmental Law”, **Environmental Laws and Their Enforcement**, Vol. I, Ed. A. Dan Tarlock ve John C. Dernbach, s. 42-64, Eolss Publishers, Oxford, 2009, (History).
- Tarlock, A. Dan. **Environmental Law: Then and Now**, 32 Washington University of Law & Policy, Vol. 32, Year 2010 001 (2010), s. 1-31, http://openscholarship.wustl.edu/law_journal_law_policy/vol32/iss1/2, (E.T. 14.08.2018).
- Tezcan, Durmuş / Erdem, Mustafa Ruhan / Sancakdar, Oğuz / Önok, Rifat Murat, **İnsan Hakları El Kitabı**, 6’ncı Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2016.
- The Global Alliance for the Rights of Nature, “Ecuador Adopts Rights of Nature in Constitution”, **The Global Alliance for the Rights of Nature Resmi İnternet Sitesi**, <http://therightsofnature.org/ecuador-rights/>, (E.T. 08.08.2018).

- Tunç, Hasan ve Göven, Yusuf, “Çevre Hakkı ve 1982 Anayasası”, **Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, Yıl: 1997, s. 103-127.
- Turgut, Nükhet Y. **Çevre Politikası ve Hukuku**, 2. Baskı, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2012.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Paris Anlaşması”, **Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi**, <http://www.mfa.gov.tr/paris-anlasmasi.tr.mfa>, (E.T. 08.11.2018).
- Uluslararası Adalet Divanının değerlendirmesi için bkz. Uluslararası Adalet Divanı, 20 Nisan 2010 tarihli, Case Concerning Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay) Kararı, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/135/135-20100420-JUD-01-00-EN.pdf>, Par. 177. (E.T. 08.11.2018).
- UNECE, “Aarhus Convention – About”, **UNECE Resmi İnternet Sitesi**, <https://www.unece.org/env/pp/introduction.html>, (E.T. 08.11.2018).
- UNFCCC, “KP Introduction”, **UNFCCC Resmi İnternet Sitesi**, <https://unfccc.int/process/the-kyoto-protocol>, (E.T. 17.07.2018).
- UNFCCC, “Nationally Determined Contributions (NDCs)”, **UNFCCC Resmi İnternet Sitesi**, <https://unfccc.int/process/the-paris-agreement/nationally-determined-contributions/ndc-registry>, (E.T. 08.11.2018).
- UNFCCC, “Paris Agreement – Status of Ratification”, **UNFCCC Resmi İnternet Sitesi**, <https://unfccc.int/process/the-paris-agreement/status-of-ratification>, (E.T. 08.11.2018).
- UNFCCC, “Phasing out CFCs: The Vienna Convention and its Montreal Protocol”, **UNFCCC Resmi İnternet Sitesi**, <https://unfccc.int/resource/ccsites/senegal/fact/fs224.htm>, (E.T. 08.11.2018).
- UNFCCC, “What is the Paris Agreement?”, **UNFCCC Resmi İnternet Sitesi**, <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/what-is-the-paris-agreement>, (E.T. 08.11.2018).
- Van Dyke, Brennan, “A Proposal To Introduce The Right To A Healthy Environment Into The European Convention Regime”, **Virginia Environmental Law Journal**, Volume: 13, No: 3 (Spring 1994), s. 323-373.
- Weibust, Inger, **Green Leviathan: The Case for a Federal Role in Environmental Policy**, Routledge, New York, 2016.